

LELETEK

A LENGYELI ŐSKORI TELEPRŐL.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

MOTTO: «*Multi transeunt per viam et nemo percipit corde.*»
Ex liturgia hebdomadae sacrae.

Gróf Apponyi Sándor ur lengyeli uradalmában, a Lengyel és Kurd közötti posta-út mellett, egy természetes hegynek emberi kéz által erődítménynyé átalakított magaslata «török sáncz» nevezet alatt ismeretes. A nép a régi emlékeket csak későbbi eseményekkel szokta kapcsolatba hozni s nálunk Magyarországon a legtöbb régiségen rajtragad a köznép által osztogatott «török» jelző.

Részint a gyanus «török» elnevezés, de jobban a sáncz alakja — melyről már régebben tápláltatott a prähistoricus sejtelen — indította gróf Apponyi Sándor ur ő méltóságát arra, hogy ott nagyobb szabású ásásokat eszközöltessen, s így kézzel fogható leletekkel bizonyíthassa be a sáncz korára vonatkozó sejtelmet. Ehhez járult, hogy a grófi család högyészi levéltárában egy 1722-ik évi metalis inquisitióban a sánczhoz vezető útról az mondatik: «melyet hajdani magyarok vaskapunak neveztenek». A nálunk oly gyakori pogány várakhoz vezető út csakugyan még most is rendesen vaskapunak neveztetik, mely ősi elnevezést néhol a török is megtartott s démir kopu-ra fordított.

A pogányvárakat lakó nép, hadászati szempontból erősítette kultámadások ellen tanyáját, mert minél távolabb megyünk vissza az emberi nem történelmében, annál korszerűtlenebbé, sőt teljesen lehetetlenné válik az örök békének mai nap is csak eszményi fogalma. Miként minden kornak meg van a maga hadászati rendszere; úgy igyekeztek annak legjobban megfelelő védelmet is keresni, s mint még manap is nagy szerepet játszik a vártüzérségnél a sánczepítés; annál nagyobb szerepe jutott annak a lőpor feltalálása előtt.

Ősi erődítményekre egész Közép-Europában akadunk, melyek anyag- és alakra nézve a topographicus viszonyok kívánalmainak megfelelőleg változnak. Kőgazdag vidékeken, egyes magas fennsíkokon telepeiket meredek sziklák, s részben árkok által védték s vastag körfalakat emeltek a fennsík széleire pusztán egymásfölé rakott kődarabokból úgy, hogy ily fal szükség esetében nemcsak védmű volt, hanem, az ellenségre hengerítvén e hatalmas köveket, támadó eszközül is szolgált. Posványosabb helyeken ismét azon elemet használták fel védelmükre, melyet a természet rendelkezésükre adott, t. i. a vizet. Mesterségesen hordták össze a földet, megfelelő magasságra, és készítettek rendesen köralakú földerődítményeket; az erődítmények körül árkokat vontak, melynek földje szintén a töltések emelésére használtatott, és az abba vezetett víz által tették lakhelyöket az ellenségnek hozzáférhetlenné. Az erődítmények széleire gyakran fatörzseket s köveket halmoztak, vastag sárral vonták azután be a töltéseket s meggyújtották, miáltal téglakeményiségű szegélyt nyertek. Fa, kő- és földből emelt töltések égetés általi megkeményítését gyakran a legmagasabb

sziklákon is alkalmazták. Leggyakoribb az, hogy a közetnélküli hegymagaslat fennsíkját választották lakhelyül, mely körül azután a hegy lejtőjén, néhány öl távolságra, többszörös gyűrűzetben *széles sánczárkokat* vontak.

1. A sánczok fennsíkját szegélyező, munkálatlan kőből rakott körfalak Közép-Europa több helyein fordulnak elő, így Belgiumban s Németországban a Közép-Rajna táján Mainztól Bazelig; s a Maina és Saale folyók mentén. Legközelebbi szomszédságunkban kiválólag a Duna, Taya, és Morva közötti területen gyakoriak e körfalakkal bíró erődítmények, hol eddig 49, kőkori leletekben gazdag telep ismeretes.¹ Hazánkban Liptó megyében, a Vág völgye körül, számos földerődítmény között, néhol terméskő és földdel rétegzett falat is találni, azonban Majláth,² a vágvölgyi őskori sánczok szorgos kutatója szerint: ezen védművek területén belül és közvetlen környékén kiásott lelet-tárgyak között kőkorszaki eszközök nem találhatók.

2. Mocsáros helyeken emelt s vízzel körülvett sánczok Poroszország-, Mecklenburg-, Skandinávia-, felső Olaszországban, s nálunk a Duna és Tisza közötti lapályon fordulnak elő.

3. A kőkeménységűre égetett vagy inkább olvasztott, Skotiában üvegvár (vitrified forts) nevezet alatt ismert töltés-erődítmények, Csehországban s az onnét nyugati irányban eső területen, Belgium- s Franciaországban (Bretagne- és Normandiában) s onnét ismét északi irányban, Skotiában fordulnak elő, úgy, hogy már Észak-Németországban s e vonaltól délre eső irányban nagy ritkán találhatunk. Hazánkban, Liptó megyében a Potornya melletti erődítmény bír állítólag szintén salakított kögyűrűvel.³

4. Sánczárkok többszörös gyűrűzete által erődítménynyé átalakított természetes hegynek fennsíkja volt leggyakoribb védműve és lakhelye az őskori népnek. A homéri költeményekben csak kizárólag földsánczokról tétetik említés, habár ismerték már a kő faragását s a kövekkeli építkezést.⁴ Görögország classicus korát megelőző időkben csakis földsánczokkal erősítették s védték telepeiket. — Olaszország præhistoricus korában a félsziget felső részéről benyomuló ősi bevándorlók szintén sánczárkok- és földtöltéssel övezték a czölöpépítmények fölé hordott kavics- és homokrétegre épített telepeiket, mint azt felső Olaszországban a Pó völgyének mentén számtalan helyen láthatni.⁵ A földsáncz erődítményének rendszere vagy inkább szokása, még a történelmi korban is nagyon soká dívott a különféle népek legtöbbjeinél. Történelmi feljegyzések után tudjuk: hogy a kelták,⁶ avarok s germán törzsek is földsánczokat emeltek védelmükre.

Ez ősi erődítményeket nemcsak nálunk nevezték el nagyon gyakran pogányváraknak, hanem a szomszéd Németországban is «Heidenschanz» nevezet alatt ismeretesek.

Százakra megy csak Németországban e pogányvárak száma; épúgy gyakran fordulnak elő hazánkban is. Ez ősi sánczok különböző alakját a természetes hegy- vagy dombnak eredeti idoma adja meg, a mennyiben csak sánczgyűrűzeteket vontak körülötte. Nemesak külföldön, de hazánkban is leginkább a völgyekbe benyuló földnyelveket alakították át

¹ HELLWALD: «Der vorgeschichtliche Mensch.» 617. l. s. k.

² MAJLÁTH: «Az őskorszak lakói a felső Vág völgyben.» (Pulsky-album.)

³ MAJLÁTH: U. o.

⁴ V. Ö. HELBIG: «Die Italiker in der Poebene.» I. 133.

⁵ HELBIG: U. o. I. 11.

⁶ J. CAESAR: Bell. Gall. VII. 23.

védművekké úgy, hogy a völgymenti sáncz-gyűrűzeten kívül a szárazföldről is árok által szigetelték el magukat. Feltűnő azonban, hogy bár kedvelték a vízmenti helyeket, mégis lehetőleg kerültek a nagyobb folyókat, fővölgyeket és inkább kisebb folyók-, s félreeső, nehezen megközelíthető szűk völgyekben szerettek tartózkodni, hol biztosabb menhelyre s könnyebb védelemre számíthattak.

Ha végig pillantunk hazánk ősi sánczainak topographicus fekvésén, könnyen meggyőződhetünk a mondottakról. A nagy Duna mentén csak Rád, Ercsi, Bolondvár, Baracs, Adony, Duna-Pentele, Duna-Földvár, Duna-Sz.-György, Bába, Sarengrad, Szuszek és Csereviczen, tehát alig 12 helyen találunk ősi sánczművet. A Tisza mentén Alpár- és Tisza-Réven kívül alig van más. Ép úgy nem találunk az egy Zákányt kivéve a Dráva mentén.* Míg ellenben a Kapos, Sió, Sárvíz, Koppány, Rába, Rábcza, Ipoly, Garam, Vág, Maros, a hármás Körös, s azok mellékvölgyei mentén a százat megközelítik és sokszor egymást érik ezen ősi erődítmények.

Innét van, hogy nálunk Tolnamegyében is csak a Duna mellékágai, a Kapos, Sió, Koppány és Sárvíz s azok beágazó völgyei mentén találhatók præhistoricus sánczok. Ott találjuk a Kaposvölgy közvetlen mentén a dombovári több holdból álló szigeti sánczot, Kurd mellett egy, a folyó felé hajló kettős gyűrűzetű sánczot, ugyanennek közeli szomszédságában a Kaposból beágazó mellékvölgy mentén az e műben tárgyalt lengyeli 25^{4/10} holdat kitevő sánczot; felebb, ugyane folyó mentén a regölyi, szintén kettős gyűrűzetű 50 hold területű sánczot, s végre a Kapos és Sió összefolyásához közel fekvő gyánti nagyobb földerődítményt. A Koppány mellékvize mellett, a pogányvár, dalmand és kocsolai földerődítményeket. A Sió és Sárvíz mentén az Ozora melletti vámpusztai sánczvonallal szegélyezett földnyelvet, Rác-Egres mellett a kajdaci 20 hold, a hidvégi 15 hold területű, továbbá a terjedelmes nyanyai, leányvári és bativári földsánczokat. Közvetlenül a nagy Duna mellett csak a földvári sáncz áll, a város melletti alsó hegynek magas előfokán, úgy, hogy három oldalán természetes meredekség védi, a negyedik oldalon pedig mély árok választja el a hegy folytatásától. Belebb esik már a Duna nagy medrétől a még ép sáncz-árkokkal bíró kömlödi s a duna-sz.-györgyi sáncz. A kis Duna mellékvize mellett van a várdombi s a bátai földerődítmény.

Sánczainkon töltéseket általában nem emeltek, hanem a helyett egyszerűebben, kevesebb munkába kerülő sánczárkokat vontak telepeik körül és pedig rendesen egy-két, de néha — mint a veliki-grad-i erődítményen — négyszeres gyűrűzetben is. A benyuló földnyelveken csak a völgymenti oldalon vontak sáncz-gyűrűzeteket, a szárazföldről pedig csak egy egyszerű árokkal szigetelték el magukat. A sánczok ki- és bejáratát rendesen az erődített dombok, vagy hegyek természeti fekvése határozta meg, hol azonban szabad választás szerint alkalmazták ki- és bejárásukat, ott rendesen azon oldalra helyezték azt, hol kevesebb veszély- és megtámadásnak voltak kitéve. Ki- és bejárásukat rendesen szűkre mérték s két oldalt magasabb földhányással erősítették.

Nagyon gyakran avarok művének tartják hazánk e földsánczait. Igaz ugyan: hogy Nagy Károly az avarok ellen viselt (791. év) hadjáratának történelmi feljegyzései szerint

* V. Ö. RÓMER FL.: «Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie.» Les camps barbares fortifiés. 99 s. t.

az avarok «ringh»-jei sánczárkok- és töltésekkel voltak körülvéve; de ebből sánczaink avar eredetére következtetni nem lehet, mert — mint láttuk — körsáncz volt a legtöbb prae-historicus népnek is erődítménye.

Nem akarok az ásatási munkálatok befejezte előtt a sánczepítőkre vonatkozó s talán még eléggé nem indokolható véleményt kockáztatni, azt azonban bátran állíthatom: hogy e sánczok legnagyobb részét prae-historicus autochton népnek kelle alakítania. Hadászati nép mindenesetre elfoglalja az utjába eső s céljait előmozdító, kedvezően erődített helyeket. Számos példát találunk arra a Rajna vidéken, Elzász- és Pfalzban, hogy rómaiak foglalták el e korábbi körsánczokat, s kettős földréteg létezik ott: egy prae-historicus s egy késő római. * Az pedig bizonyos, hogy a rómaiak — kik mindig egyenes szögben építették erődítményeiket — körsánczokat sohasem emeltek.

Hazai sánczainkon is találhatunk hunn, avar s római nyomokat, a mint Tolna-megyében is a felsoroltak közül Regölt, Duna-Földvárt s Kömlődöt — az eddigi leletek után következtetve — a rómaiak hosszabb időn át birtokolták, a nélkül, hogy ők emelték volna azokat.

Miként a czölöpépítményeket, úgy a körsánczokat sem tekinthetjük speciális korszak műveinek; azért csupán a körsánczokról, bizonyos kor- vagy népre következtetni nem lehet. Minden egyes esetben a sánczok leletei szolgáltatnak támpontot annak meghatározására, hogy kik építették eredetileg s minő korszak népe foglalta el azt későbbi időkben.

Sajnos, hogy nagyon kevés, leginkább a jobban elrejtett pogányvárak kerültek ki csak a későbbi népek figyelmét, s csakis ezen, későbbi kor népe által el nem foglalt sánczok szakszerű átkutatása, s ezek, valamint a többi később el is foglalt pogányvárak analogiáinak összevetése lesz egykor képes az ősi multnak a sánczok építő mestereit rejtő, sűrű ködfátyolt legalább annyira eloszlatni, hogy művelődésök fokáról s belső életmódjuk némi viszonyairól ismerhessük őket, habár megnevezni — a történelmi nyomok hiánya mellett — e népeket soha képesek nem leszünk.

Az emeli legfőképp a lengyeli sáncz régészeti ásatásainak értékét, hogy e félreeső sáncz — legalább hazánkban — egyedül olyan, hogy szakszerű ásatások eredményeiből szemlélhetjük, későbbi kornak nyomától menten, az azt építő népnek életét és művelődési fokát, minthogy a legnagyobb valószínűséggel állítható róla az, hogy építőin kívül más nép nem birlalta.

A lengyeli sáncz, gróf Apponyi Sándor ur lengyeli uradalmában, Kurd és Lengyel közötti posta-útnak körülbelül fele részén, az út melletti erdészlaktól északra terjedő, a tenger színétől számított 800 lábnyi magas fennsíkon áll. Az egész sánczot s annak messze terjedő környékét sűrű erdő borítja. Az I. tábla tájfékvési rajzán a Kapos tágas völgye, a Kapos csatorna, a fővölgy mentén haladó budapest-pécsi vasútvonal, a fővölgynek Lengyel felé terjedő mellékvölgye, a Kurd-Csibrák állomás és Lengyel közötti posta-út s az út fölötti

* C. MEHLIS: Die Heideburg bei Waldfischbach und ihre Denkmäler. «Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande.» LXXVII. 86.

lengyeli sáncz s környéke van feltüntetve. Ugyanezen vidéknek tájképét adja az V-ik tábla összefüggésben a sánczczal.

A Kaposnak tágas és széles völgyét — még az 1811-ben megkezdett csatorna-szabályzási munkálatok tervezetét feltüntető térképen — majdnem mindenütt mocsáros víz töltötte be. A rómaiak előtti ősi időkben, melyekben vízszabályzási munkálatokat nálunk föltételezni nem lehet, bizonyára magas állása volt a víznek, melynek a fővölgy azon közvetlenül beszakadó mellékágát is el kelle borítania, mely fölött a lengyeli sáncz fekszik. Hogy ez ősi folyó tája kedves tartózkodási helyét képezte a prähistoricus, autochton népnek, mutatják az e völgy mentén alakított gyakori ősi sánczok. Szolgált e folyó későbbi időkben, már a történelmi korba eső népeknek is közlekedési út gyanánt; bizonyítja ezt azon körülmény, hogy a sánczunktól nem messze eső Kapos fővölgyében, az ősi folyónak homokmedrében találtatott azon nevezetes etrusk lelet, mely 14 gyönyörű cista- s az azokat tartalmazó nagy bronzkazánból áll. A rómaiak is ismerték ez utat, mert a sánczok közül közvetlenül a folyóba nyuló s így hadászati céljuknak nagyon megfelelő regölyi ősi sánczot elfoglalták, s a mint számos lelet tanúsítja, hosszabb ideig birtokolták is. A rómaiaknak egyéb nyomait is találjuk azonfelül e Kapos-völgyben, főleg Kurd- és Pinczehelyen; sőt római út is vezet itt délről Aquincum felé.

A felsorolt mellékkörülmények tehát csak azt bizonyítják, hogy nemcsak a fő, de a közvetlen mellékvölgyeket is elborító Kapos vizének környéke a legősibb idők- s a későbbi századokban is vándornépek által kedvelt hely vala; s hogy lengyeli sánczunkat későbbi nép el nem foglalta, azt csak természetes rejtekének közönheti, mely sem hadászati nép céljainak nem felelt meg, sem kereskedelmi népnek közvetlen útjába nem esett.

A II-ik számú tábla a lengyeli sáncznak térképét adja, melynek területe $1464^{08/100}$ ár-t, vagyis $25^{4/10}$ catastralis holdat tesz ki. Az a' , b' , c' , d' , e' , f' jelek a sáncz fennsíkjának széleit jelölik. A sáncznak természet által jelölt szegélyeit, 4—6 ölnyi, csak kevésbé rézsutos meredekség után, ugyan a sáncz felső széleivel párhuzamosan haladó, körülbelül $1\frac{1}{2}$ öl széles sánczárok szegélyezi. E sánczárok teljes épségben a , b , c , d , e , f , g , h , i , k pontokon halad. A sáncz minden oldalán szabadon áll, vagyis többé-kevésbé szélesebb völgy környezi, s csakis északi s délnyugati oldalán van földnyelv által a többi hegy-lánczczal összekötve, s ugyane helyeken volt a ki- és bejárat. E két oldalán volt legjobban hozzáférhető a sáncz s ezért erősítették ez északnyugati s délnyugati részt jobban a többinél; ezért vontak itt már kettős $c-d$, $i-c$ és $b-a$, $h-g$ által jelölt sánczárkot. Feltűnő, hogy habár a többi helyen teljes épségében megmaradt a széles sánczárok, f pontnál nyoma teljesen megszakad. Nem vagyok hajlandó elhinni, hogy k és f pontok valaha ugyanazon sánczárok által össze lettek volna kapcsolva, s az F' és F'' közötti óriási vízmosás csak később tört volna itt utat magának, elmosva az itt közbe eső fennsíkot. Sokkal valószínűbb, hogy ez óriási vízmosás, — mely habár ily hegyes vidéken nagyon hamar keletkezik és fejlődik nagygyá, — meg volt már azon időben, midőn e hegyet védhelyül alakították; mert a d' és f' közötti vonal oly meredek, hogy azon felkapaszkodni majdnem lehetetlenség s valószínű, hogy emberi kéz faragta azt oly meredekké, pótolva ez által az ugyanazon célnak megfelelő sánczárkot; de továbbá az e' és f' pontok közötti vonal kelet felé terjedő lejtőjén látható még a sánczolási munka, habár sokkal tökéletlenebbül a többi résznél, mit — erre lejtven a sáncznak egész nyugati része — az összegyűlt víz mosott el jobban, s ép

ezen tökéletlen volta miatt nem is vétetett fel az a rajzba. Az F , F'' és F''' irányában terjedő, eleinte nagyon szűk, de mindinkább kibővülő völgy most eliszapolt rétság, mely a papdi nagy völgynek mocsaras rétjeivel függ össze, s ősi időben valószínűleg eddig terjedt fel a papdi víz. E szerint az e' , d' -nél kezdődő kanyarodó völgy lejáratot képezhetett a sánczot közvetlenül érintő mocsaras vízhez. A sáncznak egész nyugati oldala a Kapos fővölgyéből beágazó mellékvölgyre fordul. Víz lepte volt el bizonyára e mellékvölgyet is, de még sem oly terjedelemben, hogy a sánczhegy déli talpát érinthette volna, mert a kimagasló sánczhegy tövétől még nagyobb távolságban terjed csekélyebb lejtőben a mellékvölgynek teknője. Papd felé mocsáros víz környezte tehát közvetlenül a sánczot, keleti és délkeleti irányban; nyugati oldalán pedig, habár csak kissé mélyebben fekvő részen a Kapos vize, úgy hogy a G ponttal jelzett vadászkunyhó melletti emelkedett földnyujtvány — mely folytatólagosan a lengyeli fennsíkkal van összeköttetésben — valóságos vízválasztót képezett.

Második kijáró kapuja a sáncznak H pontnál van, hol szintén egy szűk földnyujtvány köti össze a sánczot az I pont irányában terjedő nagy fennsíkkal, mely Mucsi községbe vezet. A hol tehát jelenleg kocsit vezet a sánczon ki- és befelé, ugyanott volt ősi időben is a ki- és bejárat. E mellett szól azon körülmény, hogy feltűnő magas, a bejáratokat erősen védő, domb van mindkét kapunál; de másrészt a hegy természetes alakulásánál fogva, csakis e pontoknál érintett a sáncz fennsíkot, s így itt közlekedhettek is legkényelmesebben; más pontján a sáncznak kijáratí nyomot nem észlelhetünk.

Az $A-P$ és a $K-L$ vonalak a sáncz jelenlegi erdőséget keresztül szelő, széles, irtott utakat jelzik. A sáncz hosszában átvonuló $G-E-H$ vonal, a Mekenyes és Mucsi községek közötti kocsit. G pont melletti kapunak magas dombján jelenleg vadászkunyhó áll.

A III. tábla a sáncznak lejtmerési hosszszelését A -tól P -ig, a hegynek távlati alakját, s a 30-ik pontnál eszközölt sánczárok kereszttszelését mutatja. A lejt mérésén fel van tűntetve a jelenlegi korhanyréteg s az alantabbi ősréteg.

E lejtmerésből láthatjuk, hogy a sáncz fennsíkja nyugatról kelet felé mindinkább emelkedik s a K -val jelzett legmagasabb ponton találjuk a temetőt. Bármily magas hal-mokat emeltek is, rendes szokás szerint, itt a temető részen a tetemek fölött, ennyi évszázadon át mindig jobban hordta e legmagasabb pontról a víz a felső réteget a lejtő felé. Innét van, hogy most az ősi csontvázakat alig födi 70—80 cm. magas korhanyréteg.

A 30-ik pontnál eszközölt sánczárok kereszttszeléséből azt látjuk, hogy miként alakították át a természetes hegyet védművé. Ugyanis: az ősi földrétegnek a és b pontja össze volt kötve s ez adta ki a hegynek természetes alakját. Azon árok, melynek mélységét $a-c$, és $d-e$ pontok jelölik, körülfutja az egész hegy lejtőjét, ebből áll az egyszerű erődítési munka s ezen árkokban védték meg kültámadás ellen telepöket. A sáncz fennsíkjának széle mögött is nagyobb — jelenleg beiszapolt mélyedéseket — találunk, a melyek azonban a lelt tárgyak s tüzhelyek után következtetve, jól megvédett lakhelyeik voltak.

Az V. számú tábla, a sáncz alakjának képét adja, a Mucsi felé eső sánczkapu pontjánál.

A pogányvárak fennsíkján egyes néptörzsek nomád életök daczára is, hosszabb ideig tartózkodtak, s így a későbbi korhanyrétegek alatt tüzhelyeik, hamurétegek, cserépdarabok, s szerszámaik rendszeren föltalálhatók. Megkísérlettem tehát 1882-ik év őszén a próbaásatásokat, azon reményben, hogy hasonló leletre mi is akadunk s siker koronázta a kísérletet.

A legelső árkot tisztás helyen kezdtük, a fő irtás-útnak (*A-P*) azon helyén, hol a temető magaslata lejteni kezd. Minden üregnek folytatólagos arabs számot adva, a leletek felsorolását az első számú üregnél kezdem.

1. szám. Nem nagy távolságban vontuk a próbaárkot, midőn már cserépdarabokra, sőt a következő ép edénykékre is akadtunk:

Két apró tál, roppant kezdetleges s durva munka. A tál szélei befelé kanyarodnak, diszítésnek semmi nyoma rajta; félig égetett, törés-részén kívül vörös, belül fekete színű. Talpán igen keskeny, csak 4 ctm. átmérővel bír, míg felső nyitott részének átmérője $10\frac{1}{2}$ ctm.

XVIII. 204.

Egy másik, szintén igen kezdetleges művű, de csinos alakú edényke. Körvonalai felső szélétől s fenekétől rézsutos vonalban kifelé terjednek, s az edény öblös részén szögben találkoznak. Ez öblös részen, két ellentett oldalon, fogantyú gyanánt használható nyujtvánnyal bír. Az edény magassága 7 ctm., átmérője az öblös részen 8 ctm., fenekén pedig 4 ctm.

XX. 226.

Két másik edényke, melyek alak- és nagyságra megegyeznek az előbbennel, azon egy különbséggel, hogy a hasas részen alkalmazott nyujtvány, már magas ívben terjedő fület képez, mely az edény széle fölé emelkedik, s az edény két ellentett oldalán, öblös része és peremére erősített.

Innét egy másik, az előbbenihez hason alakú edényke, melynek fenéke kisebb, kidomborodó része pedig öblösebb az előbbeniéknél, füle, vagy fogantyúnak használható nyujtványa azonban nincsen. Az edény fenekének átmérője csak 3 ctm.; legöblösebb hasas részének átmérője 10 ctm.; felső kerek nyitott részén nincs nyaka vagy pereme, hanem csak kerek nyílása, melynek átmérője $4\frac{1}{2}$ ctm. Hasas, valamint nyitott részén négy-négy bütyköt alkalmaztak, szabályosan egymással ellentett oldalon. A 4 felső bütyök, fonal számára vízszintes irányban van átfúrva.

XX. 224.

Ily alakú edények gyakran fordulnak elő, nemcsak az itteni sánczon, hanem hazánk számos ősi telepén.

Ez edények nyoma vezetett egy, a tözsomszédságukban levő nagy tűzhelyhez, mely kerek alakú s körülbelül három méter mélységben volt. Az egymás fölött többszörösen alkalmazott tűzhely összehányt, feldult állapotban találtatott. Temérdek égetett agyagtábla és tuskó, még több cserépdarab, három, agyagból készült mécsesalakú kanál, s a konyha-hulladék között elhányt állati csontok töltötték ki, nagy mennyiségű hamu közé vegyülten, az egész üreget. Szegényebb népnél gyakran láthatni manap is, hogy viskóinak oldalfalait vesszőből fonják, s mindkét oldalán sárral vastagon betapasztják. Ily módon készítették az ősnépek tűzhelyeiket, t. i. a vízszintesen fektetett vesszőfonást mindkét oldalán vastagon bekenték sárral, a tűzhelynek szánt felső részt egyenletesre simították, s az így összetartott sarat téglakeményiségre égették. Természetesen az égetett föld között levő fa szintén kiégett, s csak a vesszők nyomai maradtak meg. Ilyen, csak felső részén sima s alul rovátkás, égetett agyaglapokat nagy mennyiségben találtunk. A sár szalmatörökkel látszik keverve lenni, mi első nyoma ez ősi nép földművelésének. Ugyanily égetett agyagból nemcsak lapokat, hanem hasábos tuskókat is találtunk, melyek külső része félkört képez, a másik belső sima résznek felületén pedig némelyeken mélyedés, némelyeken pedig egész hosszában kiálló nyujtvány látható.

XIII.

119, 120.

XIII.

117, 118.

Ez mutatja, hogy így magányosan e hasábok nem alkalmaztattak, hanem valószínűen kettőt fektettek lapos oldalán egymásra, miáltal egy teljes kerek tuskót nyertek. A kiálló nyujtvány a másik résznek mélyedésébe illesztve, szorosan tartotta össze a két hasábot. E két részből összeillesztett, égetett földtuskókat talán alap gyanánt használták, párhuzamosan egymástól távolabbra fektetve, hogy tűzhelyeiket ez által szárazon tarthassák. Érdekesé teszi ezen hasábos tuskókat azon körülmény, hogy őstelepeinken mindeddig ily módon készült tűzpadokra nem akadtak, a mint nem fordulnak elő Poroszország-, Dánia- és Svédországban sem. Sajnos azonban, hogy mindeddig nem lelhattünk oly ép tűzhelyet, hol ez agyaghasáboknak alkalmazását tisztán láthattuk volna. — Ha a tűzhely leégett, vagy más módon hasznavehetlenné vált, úgy többszörösen is készítettek ugyanazon hely fölé újat. Erre vall itt a tűzhelynek mélysége, s az égetett agyagdarabok nagy száma.

Az ezen üregben összehalmozott cserépdarabok között voltak finom kavics és kötőrmelékkel kevert agyagból készültek, melyeknek színe fekete, pusztán szárított, s így nagyon porladozó; nagyobb mennyiségben volt itt továbbá a fehér vagy világoszöld szemcsékkel kevert vörös agyagú cserép is, mely már égetett és elég kemény; volt végre szemese nélküli vörös agyagból készült, mely ujjnyi vastagságú, félig égetett, s törés részén kívül vörös, belül fekete színt mutat. Valamennyi korong nélkül készült s a fehér szemcsékkel kevert vörös agyagú cserépdarabokat kivéve, diszítés nélküli. Ez utóbbi, amúgy is vörös színű edényeken a diszítés élénk vörös színű festéssel történt. Legnagyobb részét $1\frac{1}{2}$ ctm. széles és meanderhez hasonló szalagok között finom, 2 mm. széles vonalakban spirális s hullám-
 XVI. 164, vonalakat festettek. Különféle s elég czifra festés az ugynevezett «lausitzi» typusu edé-
 166, 174. nyeken fordul elő, de az edényeknek ilyen festése és diszítése Európa északibb részén sehol sem látható. Feltűnő volt az ily kezdetleges, temérdek cserépdarab között, a tűzhely mélyében egy ép, ügyes technikára valló, merőke, mely iszapolatlan agyagból szabad kézzel készült s félig égetett. Külseje fekete színű s fényes, habár nincs mázzal bevonva. Az edény alakja lapos csészéhez hasonlít, melynek egyik oldalán, ív alakban, a perem fölé emelkedő 6 ctm. magas füle van. Domboru alját, hogy könnyebben megállhasson, ujjal
 XX. 227. nyomták be mielőtt még égették volna.

Semmiféle kő- vagy csonteszköz e tűzhelynél nem fordult elő.

2. szám. Az előbbeni árkot néhány öllel nyugat felé lejjebb vonva, ép az erdei utak keresztezésénél ismét egy kisebb, égetett, földtuskó nélküli, csak pusztán lesimított s leégett tűzhely részére akadtunk. Az előbb említett edényeknek az agyagra vonatkozó minden
 XVI. 156, változatát — az egyedüli, fehér szemcsékkel kevert, vörös agyaguakat kivéve — itt is
 158, 160, felleltük. A diszítésnek újabb neme fordult itt elő erős, öblös, nagy edényeken,
 162, 163. hol kidomborodó körszalagra ujj-benyomást alkalmaztak diszítés gyanánt. Volt itt
 XVII. 197. még egy fényes, fekete színű tányér része is, melynek belső oldalán négyszögek voltak karczolva, melyek egyes sorát a sakktabla módjára harántos vonalkarczolatok töltik be. Koczka-ornamentikára találunk analógiát a Rajna menti ősi sírok edényein is, csak hogy festett alakban. Ilyen diszítésű edény van a boroszlói múzeumban. Azonfelül több edénytöredéken párhuzamos vonalak, úgynevezett ívezetes szögek s zig-zug vonalú fésű-diszítésből elég változatosan combinált diszítés található, hol a díszleten kívül
 XVII. eső rész benyomatott és mész- vagy kréta-agyaggal töltetett ki, mely a vörös vagy
 181—202. fekete edényen nagyon szembeötlő módon s igen izlésesen alkalmaztatott. Ily mészbetétes

edények Tolna-, Baranya-, Pest- és Komárommegyében bronz-tárgyak kíséretében gyakran fordulnak elő. Eme, hazánkban oly gyakori kréta-betétes diszítésű edényekre nálunk általánosan elfogadtatott a «pannoniai» jelző, a mi, azt hiszem, csak részben jogos. Igaz ugyan, hogy sehol sem fordulnak elő oly nagy számban, mint Pannoniában, de Európa majdnem minden táján feltaláljuk azokat. Gyakrabban fordulnak elő a felső-ausztriai¹ s a sveitzi² czölöpépítményekben. Láttam ily kréta-betétes edényeket, habár mint legnagyobb ritkaságot, a berlini «Märkisches Museum»-ban, a prágai, boroszlói, koppenhágai s stockholmi múzeumokban is. Feltűnő különbség van azonban a hazai s a külföldön talált ilyennemű diszítés között. Az északibb vidékeken pontok, megszakított vonalak vagy durva s mély barázdákból alakították a krétával kitöltendő alakokat. Hazánkban a szögekből oly különféle kép kombinált alakok szabadon állanak ki, s az azokat környező részletek vannak benyomva s krétával kitöltve; vagy ha karcolatokból áll a diszítés s a karcolatok töltettek ki krétával, úgy azok igen finom egyenes s szabályos vonalakból alakítottak és csak csekély mélyedéssel bírnak.

A tűzhely körül találtatott:

Állati csont hulladék nagyobb mennyiségben.

X.

Egy agyagból keményre égetett kúp alakú s függélyesen átfúrt orsógomb. Talpának 91 a, 91 b. átmérője 5 ctm. s magassága 2½ ctm. Gyakoriak ez orsógombok a magyarországi, ausztriai s csehországi őskori leletek között, sőt gyakran talált Schlieman is ilyeneket hissarliki ásatásainál.

Egy durva, patinával bevont, egyszerű, diszítés nélküli bronztü.

XV. 154.

Vörös homokkőből készült örlőkőnek néhány töredéke.

3. szám. Ezen üregben következő tárgyak találtattak:

Egy vékony, párhuzamosan haránt vonalakkal diszített bronz-karperecznek XV. 149. fele része.

Egy 14 ctm. hosszú bronztü, melynek feje, párhuzamosan haladó vonalak között, XV. 151. halszállkához hasonló diszítéssel bír.

Egy simára csiszolt gömbölyű csonttü.

Egy ismeretlen célra használt, égetett s átfúrt agyagtárgy. Felső kerek részének XIV. 141. átmérője 3½ ctm. s magassága 3 ctm.

Agyagból faragott s vörösre égetett kerék. Átmérője 7½ ctm., az átfúrt agy 4½ ctm., X. s 4 küllő sugárzik ki abból a kerék talpára. Csont- és agancsból faragott, vagy 85 a, 85 b. bronzból öntött kerék mint diszítés gyakran fordul elő a czölöpépítményekben. Kisebb agyagkerekek, melyek az edények oldalfalaira vagy fenekére ragasztattak s kidomborodó diszítés gyanánt szerepelnek, az uebigau-i³ urnatemetőben, a felső-ausztriai tumulusok alá rejtett hamvedreken,⁴ a kotbusi kerületből a berlini «Märkisches Museum»-ban, továbbá a boroszlói s prágai múzeumokban fordulnak elő. De teljesen kidolgozott s külön álló agyagkerekeket csak a boroszlói múzeumban láttam kettőt, melyek Mondschildt-ben, (wohlau-i

¹ Bécsben Dr. MUCH magángyűjteményében a mondsee-i czölöpépítményekből.

² Berlinben a «Nordisches Museum» bír több példányt a robenhauseni leletekből.

³ Dr. J. V. DEICHMÜLLER: «Ueber Urnenfunde in Uebigau bei Dresden.» 1884.

⁴ Dr. MUCH magángyűjteményében Bécsben.

kerület) bronztárgyak kíséretében találtattak. Ez agyagkerekek nagysága teljesen meg-
egyezik a prágai, berlini, boroszlói, göteborgi és stokholmi múzeumokban őrzött kis bronz-
kocsik kerekeinek nagyságával.

Egy 4 ctm. széles s ugyanoly hosszú, 7 fogú bronzfésű, mely a felső végén levő
karika, s két szélére alkalmazott csigadisztésen kívül még hat kidomborodó ponttal van
XV. 144. díszítve. Csontfésű az őskori telepeken gyakran fordul elő, de ily piczi, alig hasz-
nálható bronzfésű a ritkaságok közé tartozik. A stokholmi múzeumban van egy ép ily nagy
bronzfésű, melyet Hollandiában találtak. Felső disztése azonban nem csiga-alak, hanem
kerékből áll.

4. szám. Egy nagy üregben behányt fekete korhanyföld között:

- XIII. 129. 3 darab agyagból készült, vörösre égetett, s felső részén átfurt pyramis. Alig
van ősi telep, hol e pyramisok nagyobb számmal ne fordulnának elő. Németországban
«Feuerhunde» nevezet alatt ismeretesek. Korukat eléggé jellemzi azon körülmény, hogy
római leletek alatti rétegekben is fordultak már elő. Az egyik példány 6 ctm. magas, lapos
XIII. 127. ékalakú, melynek szélein csekély mélyedés látható. Erre valamit állítani semmikép sem
lehet, mert magányosan is csak nagynehezen áll meg; súly gyanánt is nehezen használ-
ható, mert alig nyom valamit. Ugyanilyen, a szélein mélyedéssel bíró, átfurt agyagtárgyak
nagyon gyakoriak a trójai ásatások præhistoricus rétegeiben.*

Egy nagyon durva, vörösre égetett edényke. Magassága 4 ctm., fenekének átmérője
2 ctm., nyitott részének átmérője $5\frac{1}{2}$ ctm.

- Egy égetett agyagból készült, kisimított, de mázolatlan edényfödő, mely közepén
XIV. 137a. csúcsban végződik. Két-két átfurással bír, két ellentett oldalán, hogy a kétszeresen átfűzött
137b. fonál segítségével fel lehessen emelni.

Egy vastag, feketére égetett agyagkarika, melyre az oly gyakran előforduló, kicsiny
fenekű s mégis öblös, könnyen felforduló edényt rakták. Átmérője 12 ctm., s az agyaggyűrű
X. 90. vastagsága 4 ctm. Gyakoriak ez agyagkarikák a sweitzi czölöpépítményekben s az olasz
terramarékban.

- XVI. 165, Néhány taligára való, összehányt edénycserép, melynek legnagyobb része díszített.
169. 171, A díszítéseket az edényt körülfutó s kidomborodó részekre vagy ujjbenyomás- vagy karczo-
173. XVII. lással készítették, elég változatossággal.
180.

- XI. 92. Két nagyobb, agyagból készült s vörösre égetett gyöngy.

- Egy csésze-alakú kerek edény, melynek tágas füle az edény széle fölé emelkedő
XX. 228. ívezetet képez.

5. szám. Ezen üreg egy $2\frac{1}{2}$ méter átmérőjű kerek tűzhely, mely körülbelül három
méter mélységig terjedt lefelé. A korhanyréteg 43 ctm. mély volt. A tűzhely három egymás
fölött lévő 30—50 ctm. magas hamurétegből állott, melyet mindig felül sima s alul rovat-
kás égetett tűzpad-darabok, s égetett agyagtuskók választottak el egymástól. A mély
hamuréteg között következő tárgyak fordultak elő:

Egy 11 ctm. hosszú, cső-alakú égetett agyagtárgy, melynek egyik vége üres, másik
pedig tömör. A tömör résznek vastagsága 3 ctm., nyitott oldalának átmérője 5 ctm.

* SCHLIEMANN: «Ilios» 624.

Diszítése: vörös színnel mázolt széles szalagok között, fekete alapon vörös színű XIV. 138a, spiralis. 138b.

15 darab különböző nagyságú kovaszilánk.

VI.

Két fekete obsidián penge.

7 darab csonttü, melyek oly változatosak, hogy nincs közöttük két egyforma. Van mindkét végén kihégyesített, vagy egyik végén hegyesített s a másikon félkör alakúra csiszolt; leggyakrabban csakis egyik végükön vannak hegyesre kidolgozva s másikon meghagyták természetes alakjokat. Középső része a tűnek vagy megmaradt természetes csont alakjában, vagy laposra van simítva, de van olyan is, mely négyszögletűre dolgoztatott ki, s csak egyetlen egy van a tű fejénél átluggatva. A csonttü hossza 8—12 ctm. között váltakozik. Azon körülményből, hogy egy tű sincs, mely középső testén is egyenletesen van gömbölyűre csiszolva, arra lehet következtetni, hogy e tűk csak a lyuk készítésére szolgáltak, és hogy velők ruházatuk készítésénél az állati bőröket átfúrták és csak pusztá kézzel húzták azokba az összekötő vastag fonalat, mely célra az állati belek jó szolgálatot tehettek.

VII.

33—50.

Négy agyagkanál, melyek durva szemcsékkel kevert agyagból készültek s alakra X. 87, 88. mind egyenlők. A folyadékot felfogó gömbölyű és mély részen kívül, a kanál egyik felső szélén rövid s átlukasztott nyujtvánnyal bír, melybe faágot illesztettek nyél gyanánt. Bizonyára a legősibb kanalat az egyszerű édesvízi kagyló teknője képezte, melynek egyik szélét faágba tűzték s ez képezte a nyelet. A legrégebb agyagból készült kanalak szintén a kagyló teknőjének utánzatai voltak, hol csak merőkét készítettek s nyelet hamar találtak minden faágnál, melyet egyszerűen a merőke rövid s átlukasztott szárába illesztettek. Későbbiek s már tökélyesítettek azon agyagkanalak, melyeknél a merőke és tömör nyél már egyben van. Gyakorlati oldala is lehet annak, hogy nyél nélküliek e kanalak, mert kevesebb helyet foglalnak el s könnyebben voltak hordozhatók. Ezen az őskori telepeken gyakrabban előforduló kanalakat néha mécsesek-, néha pedig érczolvasztó tégelyeknek tartják. Alakjuk csakugyan hasonlít a mécsesekhez, melyeknél a merő része a zsiradék, s az átfúrt rövid szár a bél számára készült. Azonban a rövid szárnak átfurása egészen vízszintes s nem ér rézsutosan a merő fenekéhez. Ha tehát csakugyan mécsesek volnának ez agyagtárgyak, úgy a bél a rövid szárnak vízszintes lyukán át csak akkor éri közelben a zsiradékot, s így csak akkor ég, ha a merő része egészen tele van zsiradékkal, de a mint az kissé mélyebbre fog, elalszik vele a láng is. Továbbá nagyobb mennyiségben találtattak már az itteni telepen e mécses-alakú kanalak, de kivétel nélkül mindegyiknél oly gömbölyű a mély merő résznek alja, hogy csak akkor állhatna meg, ha homokba furják. A világító eszköznek bizonyára az a legnagyobb hátránya: ha csak földbe furva használható, és sem felfüggeszteni, sem bárhová oda állítani nem lehet. Azon nép — mely edényeinek s általában minden agyagból készített tárgyainak, a hol szükséges volt, tudott széles feneket és lapos talpat készíteni, a melyen azok biztosan állanak — bizonyára mécsseit sem készítette oly ügyetlenül, hogy majdnem hasznavehetlenek volnának. Azonfelül rendesen nagyobb számban talátnak e kanalak egy-egy tűzhely körül, a mint e mostani üregben is négy volt együtt. Bizonyára egy mécses is megtette a szolgálatot s így ezen körülmény is a mellett szól, hogy inkább kanalak voltak e tárgyak mint mécsesek. De végre az őskori népnél — mely nem igen bővelkedett a zsiradékban, s mely nem a mécs belét, hanem inkább saját gyomrát

táplálta azzal — az általánosan használt világító anyag bizonyára nem a fényűző zsiradék, hanem inkább szegényesen a zsiros fanem volt; a mely még manap, a villamos lámpák századában is, ott pislog a földhöz tapadt szegények viskóiban. Slavóniában még igen gyakran látni a szurkos fenyőből hasogatott «gyertya-szálakat», melynek lángját vidám ficszó éleszti a «fényes kivilágítás» mellett körülülő s fonó asszonyok sötét gondolatainak eloszlatására. Svédországban szintén a szegény népnél, de kivált a déli homokbuczkás schonen-i tartományban nyírfából hasogatott fadarabok képezik az égő «gyertya-szálat», mely fölé pléh tölcserért illesztnek s azzal légvonatot idézvé elő, több levegő s több éleny tódul a tűzhöz, mely a lángot éleszti s fényét fokozza, de egyszersmind az alkalmatlankodó füstöt is elvezeti. Néha érczolvasztó tégelyeknek tartatnak e kanalak. Láttam magam is alsó-austriai leletek között ily érczolvasztó tégelyeket, melyek alakra nagyon hasonlítanak e kis mérő kanalakhoz s csak nagyságban s agyagban különböznek ezektől. E jóval nagyobb érczolvasztó tégelyek rendesen négyszögűek, mert a szögek az olvasztó ércz kiöntésénél sokkal előnyösebbek; azonban szintén vastagon átfurt nyujtvánnyal bírnak, melybe vastagabb s hosszabb nyelet illesztettek s ennek segítségével tartották a tégelyt a tűz fölé. E tégelyek belsejében rendesen látható az ércznek nyoma. A kisebb s gömbölyű mérő kanalak kivétel nélkül durva szemcsés és kötörmelékkal kevert agyagból készültek s ezen agyag nagyobb tűz melletti érczolvasztásra teljesen hasznavehetlen.

IX. 72. Egy 3 ctm. átmérőjű, szívalakúan dolgozott csontkanál feje.

Egy a furás részén ketté törött erős kőbalta, melynek tompa, sima fokát a törés után festékörlésre használták. Élénk vörös vas-oxyd festéknek nyomát még most is láthatni a balta lapos végén. A præhistoricus népeknél oly annyira kedvelt tatovirozásnak ez az első nyoma a lengyeli telepen.

VIII. 68.

A tűzhely fenekén édesvízi kagylónak részei.

Állati csonthulladékok, melyek között a velőt tartalmazó csontok mind felhasogatott állapotban találtattak. A ki nem dolgozott, csiszolatlan csontokon mészke-réteg képződött, melyet még éles késsel sem lehet eltávolítani.

Csont- és agyag-göngyök; az utóbbiak meglehetősen nagyságban.

Egy fehér szemcséssel kevert, vörös agyagból készült s erősen égetett láb, a láb talpától a térd hajlásáig, mely lehet ugyan hogy agyagbálványhoz tartazott, de hajlandóbb X. 84. vagyok azt hinni, hogy egy edénynek képezte talpát. Hossza 11 ctm. Hazánkban a pilini leletek között is fordul elő egy ily agyagláb, de a rajz¹ után következtetve, az felső végén befejezett egésztest képez s nem törött rész, mint az itteni. Rómer F.² a debreczeni főiskola gyűjteményének egyik edényéről tesz említést, melyen egy lábfej s annak rövid szára képezi az edény talpát. A debreczeni példányon azonban a láb nem tömör agyag, mint itten, hanem belül üres. Lábfejhez hasonló edény találtatott Westhofen (Hessen tart.) melletti sírban is.³

Kötörmelékkal vegyes, égetetlen, s ujjnyi vastagságú, félig égetett cserepek között, néhány picziny díszedénynek nagyon vékonyan dolgozott, tökéletesen égetett darabja,

¹ L. HAMPEL J.: «Catalogue de l'exposition préhistorique» vitr. 24. fig. 85.

² «Arch. Ért.» V. k. 68. l.

³ LINDENSCHMIDT: «Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit.» Tábla VI. 6.

melyeken fekete alapra élénk vörös színű festést alkalmaztak diszítés gyanánt. A festés alakja e picziny darabokról nem volt megállapítható.

A nagyobb, kezdetleges, durva edényeken a fogantyú gyanánt alkalmazható fülek **XIX. 219.** legnagyobbbrészt egyes szarvalakuk, az edény oldalfaláról függélyesen haladnak felfelé, hegyes csúcsban végződnek, s a kéz egy ujjának befogadására készült átfurás is függélyes irányban van rajta. Hasonlítanak ezen edényfülek Schliemann trójai ásatásánál előforduló függőleges csőalakú lyukakhoz, melyekről hangsulyozza, hogy mind az öt ottani *præhistoricus** városban ezrivel fordulnak elő, de Hissarlikon kívül nagy ritkaságok. Ezen a lengyeli telepen előforduló csücskös fülek szintén függélyes lyukkal bíró csőalakot képeznek, azon egy különbséggel, hogy a csőalakú fülnek felső része már szarvalakú csúcsban végződik. Feltűnő, hogy a letörött hegyes fülek töve gyakran a törés részén kerek **XIX. 223.** és simára van csiszolva. Azt hittem volt, hogy e csinos szarvalakú fülek, ha az edényről letörtek, simára csiszolván a törésrészt, gyermekjáték vagy egyéb más czélra is használtattak. Láttam azonban Poroszország északi részeiben, hogy a hálókra nehezék gyanánt nemcsak köveket, égetett agyagdarabokat, de törött fazekak részeit is alkalmazzák, a melyeket az edény fülén át igen kényelmesen erősíthetnek a hálóra. E nehezék gyanánt szolgáló s fülön lógó fazék-töredékeknek minden szögletes része a folyam medrének homok és kavicsai által oly simára csiszoltatik, hogy akaratosan sem lehetne azokat kerekébb vagy simábbra csiszolni. Ezen őskori, nagy, nehéz s tövükön kerekre csiszolt fülek sem voltak egyebek hálónehezéknél. Hogy a csiszolás nem szándékosan történt, az látszik abból is, hogy a hosszabb időn át használt példányokon nemcsak az edényfül töve, vagyis az edény oldalfal töredéke szabálytalanul csiszolt, hanem a fülnek szarvalaku csúcsa is egészen tompára kopott.

Az ásatások legérdekesebb részét a temetkezési hely feltalálása képezte. Tudván azt, hogy az őslakók vagy víz mellé, vagy az ily sánczok közelében fekvő halmokra szoktak temetkezni. Sokáig jártam már össze a Kapos-völgynek a sáncz közelében beágazó részét s az ellentett oldalnak minden hegyemelkedését, keresvén a tumulusokat a földnek minden hullámalakú képződésén. Ásattam is e czélból a sánczon kívül, valamint a sáncz széleinek sok pontján. Ez utóbbi helyeken gyakran találtam egyes, elszórt kő-, csont- és agyagtárgyakat, minőket már a fentebbi üregeknél említettem, de rólok — külön üregszámot nem adván nekik — részletesen nem is szólok. A temetkezési hely feltalálására azonban keresésem nem vezetett, úgy hogy feladtam már erre vonatkozó reményemet, egészen a véletlenre bízva a nyomravezetést, mert hiszen a véletlennek köszönjük a legtöbb régészeti leletet. Amint hittem, úgy történt is; mert rövid idő multán a sáncz közepén folytatott ásatásaim vezettek a temetkezési helyre, melyet ha mindenütt is, de a lakott sánczhelynek majdnem középpontján, a tűzhelyek tözsomszédságában nem sejtettem.

Az őskori temetkezés sokféle módozatára találunk a külföldön ép úgy, mint hazánkban is. Az őshéberék a tetemeknek a föld mélyébe történt elásását nem ismerték, hanem

* SCHLIEMANN: «Ilios» 254.

természetes s később mesterségesen vájt sziklaüregekbe helyezték halottjaikat. A később szokásba jött kősirok sem egyebek mesterséges sziklaüregnél. Nagyobb pompát fejtettek ki az egyiptusiak s az etruskok, hol sziklába vájt valóságos termek és folyosók képezik a halottak nyughelyét. Európa északi táján, valamint a többi világrészben is, gyakran akadunk hatalmas kőlapokból összeállított dolmen-sirokra. Később urnákba helyezték az emberi test égetett hamvait. Ősi időben gyakoroltatott az is, hogy földbe ásták halottaikat, magas hal-mokat (tumulus) emelve a sírok fölé.

A csontvázak irányát és helyzetét tekintve, a dolmenekben zsugorítva ülő helyzetet látunk két térd közé hajlított fejjel. Németországban egy százakra menő sírokból álló temetőt Lindenschmidt¹ kutatott át, hol a csiszolt kőszerszámokkal eltemetett csontvázak ülő helyzetben kelet felé fordulva vannak a puszta földbe elásva.

Hazánkban, hol az urnatemetők eléggé gyakoriak, s a sziklába vájt sírok, valamint dolmenek ismeretlenek — legnevezetesebb a csepelszigeti roppant terjedelmes őskori temető,² hol a halottak ülő helyzetben, *kinyújtott* lábakkal, mellre csüggesztett fővel, kinyújtott s a testhez zárt karokkal, a puszta földbe ásva találtattak. Csakis mészbetétes edények fordulnak elő mellettök melléklet gyanánt. Hasonló sírokat találtak kis-kártali pusztán Aszód és Pusztá-Varsány között (Pestm.),³ Tápio-Tormáson s Csepen⁴ (Komáromm.) minden melléklet nélkül.

Eltérő mindezekről a lengyeli sáncz ősi temetkezése, hol szintén kelet felé irányított, de *zsugorított és fekvő* helyzetben találjuk a csontvázakat. Hazánkban csak egyetlen egy helyet ismerünk, hol zsugorítva fekvő helyzetben temettek halottakat, s ezt is hazai régészetünk úttörőjének, a fáradhatlan dr. Rómer Florisnak köszönhetjük; s ez a Kis-Várda és Anarcs (Szabolcsm.) közötti ősi temető, hol Rómer maga vezette az ásatásokat és hol 12 sorban fekvő sirt bontott fel. «Itt — mint mondja⁵ — bár némi eltérést lehet helylyel közzel észrevenni, egyáltalán mégis oldalt fekszenek úgy, mintha összehúzott lábakkal aludván, kezeikre támaszkodnának.»

Eltérést az anarcsi és lengyeli ősi csontvázak fekvése között csak annyiban találunk, hogy Lengyelen a csontvázak feje déli, lábuk északi irányban van s jobb oldalon fekszenek; Anarcsan pedig fejjel északkelet, s lábbal délnyugati irányban, bal oldalán fekvő hullasort látunk. Az anarcsi csontvázak melléklete csupán cserépedényből állott.

Külföldi analógiát a lengyeli telepen észlelt temetkezésre a paläolith korban találunk. Eddig alig 4—5 ép csontvázat ismerünk, a melyet a régészek paläolith korbelinek tartanak. Az első példány Laugerie-Basse-ban (Dordogne) agyagrétegben, oldalt fekvő, zsugorított helyzetben találtatott, kidolgozott iramszarvas csontok mellékletével. A második példányt 1872-ben Rivier találta a mentoni (Franciaország) barlangban csont- és kőeszközök között, s fekvése azon emberéhez hasonlított, kit bal oldalán nyugvó helyzetben álmom között lepett meg a halál. Temérdek átfúrt kagyló s átlukasztott szarvasfog takarta fejét. Az óta

¹ «Archiv für Anthropologie.» III. 101—125. (Das Grabfeld am Hinkelstein bei Monsheim.)

² «Arch. Értesítő.» XIII. 50. l.

³ «Arch. Ért.» VI. 45. l.

⁴ «Arch. Ért.» II. 22. l.

⁵ «Arch. Ért.» III. 221—223. l.

már három ugyanily helyzetű csontvázat találtak ugyanott.¹ A hallstadti² oly híres sírmezőben 993 sír között csak egyetlen egyben találtak félig zsugorított s fekvő csontvázat, de az is, úgy látszik, csak véletlen körülménynek köszönheti ezen fekvő helyzetét. Schliemann³ hissarliki ásatásaiban, a prähistoricus rétegnek legalsó részében szintén zsugorított fekvő temetkezésre akadt, csak hogy a csontvázak arczczal vannak lefelé s fejük nyugati irányban fekszik.

Ily zsugorítva fekvő helyzetet, minden egyéb analogia nélkül, még az angolországi Roundway Hill barlang-sírában találunk. Ujabban Ucker-Mark-ban (Észak-Poroszország) fordulnak elő ily zsugorítva fekvő csontvázak és pedig Oderberg im Mark-ban egyes példányok magasabb hegyeken s Prenzlauban ugyanilyen fekvésű s köeszközökkel fölszerelt csontvázak már soros sírokban. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi két hely nem szolgáltat teljesen megbízható adatot, mert csak földművelés alkalmával, nem szakértők által kerültek e sirleletek napfényre.

A csontvázak e fekvése önkénytelenül is az anya ölében fekvő gyermeket juttatja eszünkbe. Ez különben természetes helyzete az anyaméhben az embriónak, s a természet elemeivel küzdő haldoklót is legtöbbször ily helyzetben dermeszti meg a halál.

A történelmi korszakban dívó nyújtott és hanyat fekvésű temetkezési módot megelőző fentebbi változatokban tehát csak a keleti irányítás azonos. Nagyon természetesnek látszik, hogy primitív nép, melynek egész élete a legszorosabb összefüggésben volt a természettel, s főképp annak legelső éltető erejével, a nappal, különös ragaszkodással nagyra becsülte az az által nyújtott előnyöket. A nap irányával hozta összeköttetésbe vándorlását, sokszor tanyáját és telepeit; s a földön túli élet megkezdésénél is a kelő nap irányába fektették a vándort, hogy irányt nem tévesztve, jusson a túlvilágra, melynek ha nem is tudatával, de sejtelmével e népek bizonyára bírtak. Számos, ez ősi temetkezésnél felmerülő tény és körülmény vall e népek túlvilágra vonatkozó hitére.

6. és 7. szám. Az első sír, melyet találtunk, kettős csontvázat takart: egy női csontvázat feje fölött fekvő gyermekkel; valószínűleg anya volt gyermekével. A csontváz a kőkori temetkezésnek megfelelően, összezsugorított helyzetben, keletnek nézve akként feküdt, hogy a fej délnek, a lábak pedig északnak voltak.

A lelet napján semmiféle tárgyat sem találtunk a csontváz mellett, mely támpontot nyújtott volna a kor meghatározására. Türelmetlen munkásaim másnap gazdagabb sírt keresve, új gödröt ástak közvetlenül az előbbi mellett s ismét akadtak csontvázra, erről azonban már, óvatosság kedvéért, magam takarítottam el késsel a kemény földréteget, mi meglehetősen fáradsággal járt, mert földkő-(breccia)-képződmény volt a csont körül. Itt is a csontváz ugyanazon zsugorított helyzetben feküdt keletnek nézve, mint az előbbi.

¹ N. JOLY: «Der Mensch vor der Zeit der Metalle.» 98 stb.

² V. SACKEN: «Das Grabfeld von Hallstadt.»

³ SCHLIEMANN: «Ilios» 789. l.

Következő tárgyak képezték a csontváz mellékletét:

A csontváz fekhelyével egy niveau-ban baloldalon a nyak-csigolya mellett, egy 10 ctm. hosszú, 2 ctm. széles jaspis kés, mely hosszában két színre oszlik s fele zöldes szürke, másik fele pedig vörös barna.

Egy mindkét végén hegyesre kidolgozott, közepén a nyél számára szabályosan

VIII. 64. átllyuggatott, még nem igen használt, csiszolt kőbalta.

A test közepe táján jobb oldalon kisebb, szárított, szemcsés, teljesen porladozó edényke s egy csiszolt csont-tű.

VII. 27, 28. A lábnál 2 nagyobb, kagylóhéjból faragott gyöngy. E kagylók eleinte fossiloknak tartattak, a melyeket nem kereskedelem útján szereztek, hanem mindig a helyszinén keresték volna ki a tertiär rétegekből. Azonban tévesnek bizonyult e vélemény, mert ezek még most is élő kagylónemek s a vörös tengerben fordulnak elő, tehát csakis kereskedelmi összeköttetés útján juthatott e nép azok birtokába.

A nyak táján apró s igen finoman átfurt tömör réz-gyöngyöcskének nagyon világos zöld patina darabkái, melyek megtartották a gyöngy alakját s átfurását, de az ércz majdnem teljesen eltűnt abból. Néhol már csak szabad szemmel alig látható por alakjában hevert a

VII. 30, 31, 32. nyak körül, vagy megfestette kissé az a körül levő csontrészeket. A patina-gyöngyök között egy egész füzért kitevő apró, kerek s hosszúkás csigák heverték, melyeket a szakértői megvizsgálás határozottan fossiloknak, és pedig tertiär dentaliumoknak ismert. E csigák igen ritkák s a mai vad népek még most is igen kedvelik. Amerika északnyugati vidékein pénz gyanánt szolgálnak e dentaliumok s hosszúságuk határozza meg azok értékét. A nők ékszer gyanánt is hordják azokat, a mint nálunk is kedvelik a nők a pénznemekből összeállított nyakékszereket és karpereczeket.

A fejtől délre 30 ctm. távolságban, egy 32 ctm. átmérővel bíró tányér, melynek széle felfelé kanyarult; mélyebbre tisztítva azonban az edény környezetét, akkor láttuk csak, hogy e tányéralak egy 37 ctm. hosszú agyagesőnek képezi tölcseáralakú felső részét.

XX. 229. A csőnek alsó, szintén nyitott részén, kis kiálló bütykök voltak. E tölcseáralakú edény, melynek magas cső képezi talpát, eddig legalább a ritkaságok közé tartozik. A mieinhez hasonló talpesőves tálak hazánkban csak a lucskai és szegedi leletek között említetnek. Használatukra vonatkozó föltevésről még soha szó nem volt s egy árva kérdőjel sem vonatkozott arra. Kétszeresen megérdemlik tehát e fontos edények, hogy kissé bővebben foglalkozzunk azokkal.

Legnagyobb valószínűség szerint ez edények nem állati zsiradék, hanem fa égetésére szánt világító állványok vagy jobban mondva lámpák voltak. Már az 5-ik számú üregnél az agyagkanalakról szólva, megemlítettem, hogy az őskori népnek világító anyaga nem az állati zsiradék, hanem szurkos fanemű volt. A homéri költeményekben említett «δαῖδες»-ek¹ gyantás fanemű hasábok voltak, s «δαῖς» szóból ered, mely gyantás fát jelent; s a későbbi «δαῖς» szó, melyet Thukydides, Polyainos, Plutarch és egyebek «fáklya» jelentménnyel használnak — szintén «δαῖς»-ből képeztetett.² Schliemann trójai ásatásai alkalmával az alsóbb rétegekben, a præhistoricus városokban egyetlen egy zsiradék égetésére készült

¹ II. XVIII. 492, 493.

² SCHLIEMANN: «Ilios» 692. 1.

lámpát sem talált. Homér csak «*λαμπτήρες*»-eket, vagyis tüzedényeket ismert. Három ilyen állott Odysseus palotájának nagy előcsarnokában. Ezek réz- vagy agyagból készült magas állványon álló serpenyők voltak, a melyben «*θαῖς*», vagyis gyantás fa égett.* E magas talpcsövön álló nagy lapos tányéron elég széles tűzhelye volt a vékony darabokra hasogatott fácskákból álló világító anyagnak. Néha ezen oly végtelenül fontos, hazánk egyéb helyein s a külföldön lelt hason edényeken a talpcső oldalfalai négyszögű vagy tojásdad alakú nagyobb lyukkal vannak áttörve, azonfelül néha a felső lapos tál fenekének azon része, mely a talpcsövön nyugszik, ujjnyi vastagságú lyukkal bír. A talpcső oldalfalainak áttörése nem lehet czéltalan, és nem is csupán diszítés; mert diszítést tudtak más módon és pedig elég változatosan előállítani. Talán arra szolgált, hogy a fa lángja által izzóvá lett edényt e lyukakba dugott fácskák segítségével ide-oda tolhassák vagy a felhalmozódott hamu kiürítése czéljából felfordíthassák. Ha a talpcsöves tálnak feneke is át van lyukasztva, úgy ez már a világítást előmozdító nagyobb tökélyesítésre vall. A tál fenekében levő apróbb parázsrészt és hamu önmagától hullott e lyukon át alá s tisztította ez által a lámpát. A talpcső oldalfalának s egyuttal a tál fenekének áttörése légáramlatot eszközölt s a láng — az alulról is hozzátódult levegőnek élenye által új tápot lelvén — élesztve lett s fénye feltűnően fokozódott. Öntevékeny hamueltávolítás és fényerősítés volt tehát czélja a talpcső és tálfenek áttörésének. E fontos találmány — melyre bizonyára nem a phisikai hő- és fényelmélet törvényeinek ismerete, hanem csupán a szerencsés véletlen vezette rá őseinket — feltűnő eredményében elég gyakorlatinak bizonyulván, később már megszorították a talpcső oldalfalainak áttörését s két, sőt hármas sorban találjuk egymás fölött a talpcsőnek lyukait. A «haladás» nemcsak saját korunknak jelszava, de arra törekedtek, legalább ösztönszerűleg, eszközeikben őseink is. Ebből kifolyólag tökélyesítették később e lámpákat is. Ugyanis a tál peremén 3—4 helyen kis páros, függélyes emelkedő nyujtványt találunk, melyek hasonlítanak kissé az olasz terramarék félholdalakú füleihez, az úgynevezett «*ansæ cornutæ*»-khez s a pilini, tószegi s rákospalotai edényeken is gyakrabban előfordulnak. Az égetésre szánt s a tál peremére keresztben fektetett gyantás fadarabokat jobban megtartották e függélyes nyujtványok, úgy hogy a lámpa hordozása alkalmával sem gurultak le ez égő fadarabok a tál pereméről. Tisztaság czéljából később jól kiégetett agyaglepényeket tettek a lámpa talpcsöve alá s erre hullott a tál fenekének üregén át a parázs és hamu, s ezért rendszeren feketére égett foltokat látunk ez agyaglepények középső részén.

Ezen tüzedényeknek a lengyeli telepen előforduló legprimitívabb alakja külföldön egyáltalán nem fordul elő s hazánkban is csak egyetlen egy példányt ismerek, Tolnamegyében, Vizsolyi Ákos ur gyűjteményében. Csak kissé tökélyesebb alakok vannak azonban a nemzeti múzeumban is és pedig: Szeged-, Lucska-, Pilin-, Tököly-, (Pestm.) Mohi pusztas Berettyó-Ujfaluból. Mindezek a talpcső oldalfala nagyobbára csak négy nagy lyukkal van áttörve. Feltűnő, hogy ugyanezeknek mása, a hol még csak a talpcső van 3—4 lyukkal áttörve, a trojai præhistoricus városokban gyakran előfordul s ha összehasonlítjuk Schliemann «*Ilios*»-ának 48., 49., 50., 480., 1321., 1428. számú ábráit, úgy azokat a fenntebb említett magyarországi lelhelyek példányaival teljesen azonosaknak találjuk. Hogy ezen

* SCHLIEMANN: «*Ilios*.» 692. l.

tüzedények (λαμπτήρες) mily hosszú időn át dívtak, abból is látjuk, hogy a trojai ásatásoknak nemcsak összes præhistoricus városaiban fordulnak azok elő nagyobb számban, hanem a novum Iliumban is — hol már olajos mécsesek használtattak — még mindig szokásban maradt a lámpák alját képező magas talpcsőnek alkalmazása. Schliemann «Ilios»-ában az 1473. sz. alatt adja rajzát, egy a novum Iliumban lelt görög olajos mécsesnek, melynek alját a lengyeli telepen előforduló talpcsövekhez hasonló, magas és sima agyagcső képezi.

Ugyanilyen kisebb alakú s már jóval tökélyesebb példányokat — melyek nemcsak a talpcsövön vannak áttörve, hanem a tál fenéke is üres s részben a tál pereme fatartó nyujtványnyal bír, vagy végre az agyaglepényen állva találtattak — láttam a prágai múzeumban; Carolathból (Freistadt-kerület) a boroszlói múzeumban; Teschenből (kaláni kerület), Stetin melletti Senftenburgból, Friedersdorfból (sorani kerület), a Zaborowo, Lausitz és Posen kerületi sírokból a berlini múzeumokban. Különös, hogy nagyobbára csak sírokban találtattak, a mint a lengyeli telepen is a sírokban soha sem hiányzanak, s azonkívül alig találhatunk; mintha csak azt jelentenék, hogy a sír sötét üregében világosságra jobban van szükségük a halottaknak, mint az élőknek.

Ha a classicus népeknél általánosan elterjedt szokás volt, hogy halottaikat a túlvilági sötét ösvényeken történendő hosszú vándorlásra teljesen felszerelve, a világító eszközt soha sem feledték el hozzáadni; akkor bizonyára ezen általánosan elterjedt szokást a történelmi korszak előtti őseiktől vették át, ép úgy, mint fennmaradt e szokás a barbár népeknél egész körülbelül Kr. sz. utáni 5—6. századig.

Sőt ha a mai temetkezéseknél a fáklyák kormos lángjait s a faluhelyeken általánosan dívó szokásokat tekintjük, hol gyertyát éget a halottat kísérő asszonyoknak egész serege, s gyertyát osztogatnak a többi résztvevők és functiót végezők között — gondolkodóvá tesz e szokás bennünket s jogosan kérhetjük, hogy, ha a halottak s temetkezéseknél manap is dívó világítással, keresztény fogalmak szerint, a gyertyalánghoz hasonló s elalvó életet s annak túlvilági örök világosságát tisztán jelképezik; vajjon az őskori halottak mellett égetett s melléjük adott, alig pislogó s koromfeketítette mécsesek nem-e hirdetik præhistoricus őseinknek is a túlvilági sötét vándorlásban való hitők homályos fogalmát, s az örök életnek gyöngé szikráját?

Mélyebbre ásva az előtte való napon lelt kettős sírt, ott is megtaláltuk ugyanezen alakú hosszú tölcseket, és pedig: két csontváz levén abban, ily edény is kettő volt és pedig egy nagyobb és egy kisebb. Ugyane kettős sír körül kova-késpengéket is leltünk.

8. szám. Egy másik érdekes temetkezési helyre az előbbienek szomszédságában akadtunk, mely látszatra egymás fölött kétféle temetkezési módról tett tanúságot. Ugyanis a 33 ctméternyi fekete korhany-réteg fenekén négy koponya volt, egyéb csont nélkül, a koponya több részén az égetésnek fekete szenesedési nyoma látszott. Valamivel tovább, 30 ctm.-rel mélyebben, kemény, sötétbarna korhanyrétegben, hamu- és széndarabocskákkal egy nagyobb tömeget találtunk, mely égetett koponya-részekből mintha összeforrasztatott volna; egyéb testrészekből égetett csontocska nagyon kevés maradt meg. A koponya-darabok belső részei csillámló, kékes szürke zománczot mutatnak, úgy hogy első pillanatra, ha a csont lyukacsait s a koponya belső részén az agyerek nyomását felfogó kis mélyedéseket nem nézzük — mindenki inkább zománczozott edény-résznek tartja, mint koponya-darabnak.

A felső négy koponya s a távolabb és mélyebben fekvő koponya-tömeg közötti téren, de valamivel mélyebben egy hatalmas 68 ctm. átmérőjű, katlanalakú, szárított, durva szemcsés, fekete, de kevésbé vörös foltos nagy edény, benne egy egy szürke, homokmentes tályogból gyártott kisebb edény s alatta néhány emberi csont volt. Még mélyebbre ásva, a kemény föld-kövel vegyes talajban, a legfelső rétegtől számítva 96 ctm.-nyire ismét két zsugorított helyzetű temetkezésre bukkantunk. Az egyik csontváz 58 centiméter hosszúságra volt összezsugorítva, úgy hogy a térd majdnem a könyököt éri, fejjel délnek, a lábakkal teljesen északnak irányítva, areczsal keletnek fekszik. Feje mellett nyugatnak egy durván szemcsés, 47 ctm. átmérőjű, disztés nélküli szárított tál volt, mely alatt gyermeki koponya-részek találtattak. A gyermeki koponya mellett egy kis silex nucleus s egy rövid, széles, retouchirozott jaspis vakaró kés; a nagyobb csontváz fejénél pedig egy csiszolt szarvasagancs s egy 11 ctm. hosszú s $2\frac{1}{2}$ ctm. széles kékes szürke színű silex-penge volt. Az imént említett csontváztól kelet felé, alig egy méternyire ugyanoly irányban egy másik kisebb csontváz fölemelt fejjel találtatott; mit inkább földcsuszamlás vagy más véletlen körülmény okozott, mintsem hogy félig ülő helyzetben temettetett volna el. E mellett csak két kisebb, szürke, homokmentes agyagból készült, szárított edény találtatott, melyek **XVII. 206.** egyikét napon szárítva megmenthettük.

A két csontváz között volt egy nagy, az 1. számú üregnél leirt alakú (v. ö. **XX. 224**), két sorban nagyobb bütykökkel ellátott fekete edény, melyet nem sikerült megmenteni.

Az érintetlen köeszközökkel fölszerelt s zsugorított csontváz fölött talált égetett hullák első pillanatban tévedésbe hozhatták volna az embert; de miután az égetés több koponya- vagy csontrésznek csak egyik oldalán látszott, s miután hullaégetésnek az egész sánczon nincs nyoma, sem hamvedrek nem találtattak az egész csontrészek körül — a legnagyobb valószínűség arra mutat, hogy későbbi korban, talán erdőirtás alkalmával került néhány őskori csontváz napvilágra, melyeket véletlenül az érintetlen tetemek fölött halomra hanyva, vagy szántszándékkal elégették, vagy mi valószínűbb, a csontok fölé hányt csekély földrétegen véletlenül rakott nagyobb tűz leégvén, lassú égetési nyomokat hagyott a csontokon. A felsőbb rétegben talált égetett csontokból a temetkezési tűzhelyre való következtetés (foyer sépulture), mint az Solutré-ben * tapasztaltatott, teljesen ki van zárva.

9. szám. Az előbbeni temetkezési helynek közvetlen szomszédságában, körülbelül két méter mély üregnek felső részében, az ott állott fának gyökerei körül egyes csontokat, lejjebb egy szép jaspis s egy silex nucleust s egy nagy, féloldalon ép, ujjnyomat-disztésű égetett edényt találtunk.

Hatalmas tűzhely képezte ez üreg alsó részét, hol szárított nagy edények, vegyest ujjbenyomatú égetett edényekkel voltak, melyeket disztésök jellemzett. E disztést az **XVII. 178.** edénynek részint ki-, részint befelé kanyarodó karimájára alkalmazott tömpaszögű, egyen- **179. XVI. 175.** között lelapítások képezik.

A hamuval teli tűzhely fenekén egy 79 ctm. átmérővel bíró, porladozó, szemcsés, szárított edény ugy volt a kemény talajba beásva, hogy a nagyon kemény és tömött talajnak

* Les Fouilles de Solutré. 2. l.

felső niveauja összeesett a porladozó kazánalakú edénynek nyitott szélével. A jól égetett és vastag falazatú edények, a mint darabjaikból láthatni, szintén igen nagyok és öblösek voltak. Az egyik ilyen lelapított karimájú s azonfelül ujbbenomással diszített edény felső nyitott részének átmérője 29 ctm., öblös része azonban jóval tágasabb.

A tűzhely körül csonthulladék, vörösbarna szén és hamukeverék között következő tárgyak voltak még:

Néhány darab, egyik végén négy és hat hegyre kidolgozott bélyegnyomó csont, melyet valószínűleg edénydiszítésnél használtak. A szögletek keresztbe eszközölt fűrészelés által eredtek. Az egyik bélyegnyomó a kifűrészelt résznél sötétkék színű, valószínűleg égetés következtében.

A legalsó részen, az égetett edények körül, három patakkavics s egy kisebb IX. 70. csontkés.

Egy nagy, 13 ctm. hosszú s vastag, végén 4 ctm. magas csontcsiszoló, melyen a csiszolásra használt oldalnak középső része, a sok használat folytán, le van kopva, s hegye IX. 77. félköralakra dolgoztatott. A norvégiai ősrégészeti leletek között is találtattak iramszarvas-csontból ugyanily s részben a csiszolásra használt végén ép úgy kikopott példányok, minő a mienk.

Égetett édesvízi kagylók, melyek fanyélba szorítva, kanalak gyanánt használtathattak. Két darab csiszoló kő, melyet mindkét végén használtak. VIII. 67. Egy, csak nagyjában kivágott s még csiszolatlan kőbalta. Egy munkába vett s csak felső részén csiszolt kődarab, melylyel vörös festéket dörzsöltek, s egyik oldalára vörös festék tapadt.

Három darab csak egyik végén hegyesre csiszolt csonttű. IX. 80. Széles, s egyik végén élesre csiszolt csontvéső. E széles és elég élesre csiszolt vésőalakú csontszerszámok valószínűleg az agyagedények készítésénél használtattak. Különösen gyakran találtnak ezek a sveitzi¹ s a felső-austriai² czölöpépítményekben, de láttam ilyeneket a dán³ őskori leletek között is.

Durván, kézzel idomított apró tál és fődő. Átlyukasztott fődőket gyakran találunk őskori telepeken. Az átlyukasztást illetőleg némelyek azon véleményben vannak, hogy a gőz könnyebb elpárolgása czéljából alkalmazták azokat. A mi példányainkon határozottan fölemelés czéljából furták azt, mert e fődők vagy egész domborúak vagy oly csúcsban végződnek, melyet megfogni s azon fölemelni nem lehet.

Három jaspis-penge s egy felső végén gondosan kicsorbított jaspis-vakaró.

Két silex darab, melyek szürkés fehéres színén s szabálytalan törésén a tűz nyoma látható.

Egy feltűnő nagyságú vadkan-agyar.

XV. Teljesen a tűzhely fenekén, két kis kovácsolt bronztárgy, t. i. egy karika s egy sar-
146, 147. kaival egymásfelé csőalakra hajlított négyszögű bronzlemezke.

A tűzhely csak alig egy lépésre volt tovább a 8. számú temetkezési helytől, de

¹ A robenhauseni leletekből a berlini kir. múzeumban.

² Bécsben Dr. Мухн magángyűjteményében.

³ Koppenhágai «Nordisches Museum»-ban.

körülbelül egy méterrel mélyebben. A tűzhely sokkal tökéletesebb edényei, az itt talált kovácsolt bronz s azon nézetből kiindulva, hogy nehezen állította ugyanazon kor népe, saját halottjai szomszédságába konyhai tűzhelyeit — azt hittem volt, hogy e tűzhely véletlenül került a régibb, de köeszközökkel fölszerelt tetemek szomszédságába; azonban mindhárom érv a későbbi analógiákkal s a halott-tori tűzhelyek constatalásával elveszti bizonyító erejét s így elesik önmagától a téves alapra fektetett következtetés.

10. szám. Hogy a temetőnek terjedelmét meghatározhassuk, az eddig föllelt csontvázaktól déli irányban, jó néhány öllel odább, kezdtünk ásni, s a felső korhanyréteg alatti sárga talajban egy nagyobb, fekete földdel behányt üreget találtunk. A sárga színű talajtól teljesen elütő fekete föld eléggé mutatta, hogy ily terjedelmű volt az üreg, melyet egészen kitisztítottunk. Az üregben következő tárgyak találtattak:

Egy nagy és öblös, ujjbenyomásos diszítéssel ellátott, égetett edény s mellette nagy és öblös szárított edények darabjai.

Picziny, $3\frac{1}{2}$ ctm. magas s 3 ctm. széles, jól égetett, igen durva edényke, melynek egyik oldalán, közel a pereméhez, lapos s az égetés után átfúrt nyujtványa a fület képviseli. Ürfogata oly csekély, hogy csak játékszerre alkalmas. Gyakoriak e diónagyságú X. 83. durva edénykéek a sweitzi s felső-austriai czölöpépítményekben, Poroszország északibb részeiben, különösen Bilendorfban (sorau-i kerület); van több a boroszlói múzeumban; s legfeltűnőbb, hogy Dánia- és Svédországban — hol különben oly ritkák az e korbéli agyagedények — is előfordulnak, úgy a koppenhágai s a göteborgi múzeum bír néhány példányt.

Apró, világos szürke silex magkő, melynek minden oldaláról hasogattak igen keskeny VIII. 59. szilánkokat.

Természetes összefüggés nélkül heverő emberi szárcsont, két oldalborda, s egy emberi alsó álkapocs.

Egy nagyobb, csontból hasogatott s élesített kés. Ily csontkéseket a göteborgi múzeumban találunk, melyeket a hírneves Nordensköld szerzett Grönlandból.

Egy vörösre égetett, nagyobb agyag-gyöngy. Őskori telepeken sehol sem hiányoznak ez agyag-gyöngyök s alakra roppant változatosak; de ugyanazon alakú s diszítésűeket nemcsak Schliemann * hissarliki ásatásaiban, nemcsak a Kaukázus s Ural táján, hanem Európa minden ősi telepein ugyanazon változatban találjuk. Agyagyöngyöknek nem azért nevezem ezen égetett s átlyukasztott tárgyakat, mintha azokat gyöngy-ékszer gyanánt használták volna, hanem mert átfúrt kerek alakjuknál fogva leginkább gyöngyökhöz hasonlítanak. Nagyságuk változatosságából arra lehet következtetni, hogy bizonyára nagyon sokféle czélra használtattak. Ugyanazon alak néha mogyorónagyságú s néha 7—8 ctm. XI. átmérővel bír. A kúpalakú s függélyesen átlyukasztott példányok kétségkívül orsó 98—110. gombok voltak. A legnagyobb, néha $\frac{1}{4}$ kilót is nyomó példányok bármiféle nehezékek lehettek; mint nehezékek ruharáncz készzésére is szolgálhattak. A kisebb példányok valószínűleg a ruházatot összetartó gombok gyanánt használtattak. Svédország őskori leletei között ugyanezen alak borostyánból fordul elő. E gombokat nem varták a ruhára, hanem

* SCHLIEMANN: «Ilios».

fonálon csüngve használtattak, s ezek a gomboknak legegyszerűbb nemét képviselik. Feltűnő, hogy habár nagyon gyakran fordulnak elő e nagyobb agyaggyöngyök együtt nagyobb mennyiségben — úgy hogy felfűzve egy egész füzért tennének ki — nem találtattak s ezen körülmény mutatja, hogy akár nyak vagy más testrészen hordozott gyöngyfűzér gyanánt nem használtattak. Rómer F.¹ «Műrégészeti Kalauz»-ában ez agyaggyöngyök egyikének rajzát adja s azt mondja: «nagyságuknál fogva fibula-peczkek tartói lehettek». Ugyanezen alak meglehetősen nagyságban itt is nagyon gyakran fordul elő, de a fibula teljesen ismeretlen még.

Nagy és nehéz, talán hajító kő gyanánt használt, agyagból égetett tömb, melynek X. 86. átfurása az égetés után, mindkét oldalon meg volt kezdve, de a lyuk nincs áttörve.

Agyagból készült, feketére égetett, lapos edénytartó karika.

Néhány nagyobb dolgozó-kő és számos, alsó részén rovátkás s felül sima, tűzpad-darab.

A lelet részletei mutatják, hogy ez sem ép tűzhely, sem temetkezési hely nem volt.

II. szám. A temető helyiségben, meglehetősen hosszú s széles árkot kezdtünk húzni.

A fekete színű korhany-réteg 36¹/₂ ctm. mély volt. E korhany-réteg alsó részén, egy csésze alakú edény volt befelé hajló szélekkel; nyitott részének átmérője 11¹/₂ ctm., mélysége 5 ctm., fenekének átmérője 4 ctm. Két ellentett oldalán levő füle igen díszes, három lóher-

XVIII. 210. levélalakú tagozatból áll, melyek közül a középső kerek és átfűrt; ezenkívül még két, szintén ellentett oldalon alkalmazott, egyszerű, 1¹/₂ ctm. hosszú nyujtványnyal bír. A befelé kanyarult peremű tálak Maria Rast s a byčiskálai (Morvaország)² prähistoricus barlangban is gyakoriak. Ezen díszes tál mellett egy másik, egyenesen emelkedő edény volt, mely felső részén két ujjnak folytatólagos benyomása által előállított koszo-

XVIII. 209. rúval s alantabb, négy ellentétes oldalon alkalmazott nyujtványnyal bír. Mindkettő fekete s csak szárított agyagból készült. Eltiszttítván köröskörül a földet, hogy a nap és lég hatásának ki legyen téve, kísérletet tettünk az úgynevezett víz-üveggel (Wasserglas), melyet eredménytelenül használtunk eddig a katlanalakú, nagy, pusztán szárított edényeken. Bekentük ugyanis e vízüveggel a kisebb edény minden oldalát, s midőn megszáradt, ismételtük ezt még néhányszor, és csakugyan sikerült is azt ép állapotban megmentenünk. De ez csakis kisebb edénynél lehetséges, melynél a beszorult föld súlya nem okoz oly nagy nyomást az edény falaira. Miután kivettük e felül fekvő edényeket, leástuk az árkot 1.25 m. mélységig, hol a kemény talajon négy, az előbbienek módjára zsugorított csontvázra akadunk. Számos megmenthetetlen, nagy, szárított edényt találtunk itt vegyest égetett, vörös, ujjbenyomásos diszítéssel ellátott edényekkel; sőt egy kisebb, épen maradt, vörösre égetett edény benn feküdt egy nagyobb, szárított, fekete edényben. A különféle agyagú és diszítményű edények között, feltűnő díszes egy hosszú nyakkal ellátott edényrész, melynek nyaka XVII. 177. és öblös része szög-, párhuzamos vonalak- és pontokból kombinált diszítéssel bír. A diszítést úgy nyomták az edényre, azonban mész- vagy kréta-betétet nem alkalmaztak reá. A csontvázak mellett következő tárgyak voltak:

¹ «Műrég. Kal.» 48. l. 89. ábra.

² «Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte» XIII. évf. 7. sz. 54. l.

Egy 10 ctm. hosszú, vastag végén inkább fűrészelt, mint vágott s hegyes végén kicsiszolt szarvasagancs.

Kétszínű, felső részén fehér, alsó hegyes végén vörösbarna jaspis magkő.

Két kőpenge, melyek egyike igen szép kétszínű jaspisból hasogattatott, kagylós törése folytán hajlott, 8 ctm. hosszú s nem egész $1\frac{1}{2}$ ctm. széles. A másik penge silexből készült s 3 ctm.-nél valamivel szélesebb.

Egy, felső végén igen szabályosan félköralakra csorbított, vastag jaspis vakaró.

Egy, köralakra dolgozott, 4 ctm. átmérővel bíró csontgomb. Felülete barnás mázzal volt bevonva; alul lapos, felül kissé domború. Alsó lapos részén a fonál számára furás által eszközölt füllel bír. Két helyen furtak rajta rézsutos irányban lyukat, melyek úgy érnek össze, hogy a gomb külső domború részét sértetlenül hagyják. Csontgomb találatot a szászországi schliebeni burgwallban, ennek a közepén levő kettős átlukasztása azonban a gomb felületét is áttörte. A mondsee-i czölöpépítményekben körülbelül tizenegy, nem ugyan csontból, hanem fehér kőből készült gombot találtak, * melyek közül néhány csak félig készült el. Legnagyobbrészt kúpalakúak s átfurásuk is olyan, mint a lengyeli példányé, t. i. a gomb hátán a rézsutosan összeérő lyuk nem törte át a gomb felületét; van egy példány, mely csak egy helyen, a közepén van átfurva; négy darab a szélein, mélyített pontokból alakított kör által van díszítve s e mélyedések barna, kemény masszával vannak kitöltve, s a mint hallottam, vörös festékkeli bevonásnak nyoma látszott még azokon, a mint a tőzegeből kikerültek; az egyik példány két oldalán páros átfurással bír. Ezen együtt talált és mégis oly változatos átfurással bíró példányok arra vallanak, hogy ez őskori gomboknak a megerősítés végett eszközölt átlukasztása többféleképp történt s így ez lényegtelen eltérés. De mindezekből ez őskori népeknek tökéletesebb ruházatára szabad következtetnünk.

A nemzeti múzeumnak van egy igen szép, nagy «spontylos» kagylója, melynek héja ép úgy van két oldalról megkezdett rézsutosan haladó furással átlukasztva, mint a lengyeli telep csontgombja.

Monolith kőből csiszolt, trapezalakú, lapos s igen éles véső, mely $3\frac{1}{2}$ ctm. magas, kiköszörült alsó végén 3 ctm., felső vastagabb végén 2 ctm. széles. XI. 95.

Három égetett agyaggyöngy. Az egyik az átfurásnak mindkét végén kidomborodó bütyökkel bír; átfurása oly szűk, hogy csak fonál számára alkalmas; domború oldalán concentricus körvonallakkal díszített. A másik sokkal nagyobb, sima, s az átfurt lyuk átmérője $1\frac{1}{2}$ ctm. A harmadik ismét piczi, s széles részén összetett kettős kúphoz hasonlít. XI. 98.

Az egyik csontváznak — melynek feltűnő volt ujjnyi vastagságú koponyája — nyaka körül apró, hosszú csigácskákat, dentaliumokat találtunk, melyek részben zöldek a mellette fekvő patina-daraboktól. A porladozó patinában néhány hosszúkás vörös rézből készült gyöngyszem még épségben volt. Lehet, hogy e hosszúkás csigácskákra egyes rézgyöngyöt fűztek, s így állították össze az egész nyakdíszet, mert egyik csigácskán reáfűzve találtuk a gyöngyszemet. Az egészen egyszerű s könnyen előállítható réz- vagy bronz- VII. 30.

* Bécsben Dr. Much magángyűjteményében.

gyöngyök valószínűleg az ércművesség első termékei. A franciaországi dolmenekben¹ — habár ritkábban — de találtak ily kezdetleges, apró bronzgyöngyöket. A stockholmi múzeumban is vannak őskori leletek között talált apró bronzgyöngyök, de azok már sokkal tökéletesebbek, belül üresek s két helyen vannak átlukasztva.

Másnap meghosszabbítottuk az árkot s találtunk is ismét két csontvázat. Mindkettő ép oly zsugorított helyzetben feküdt, mint valamennyi, melyet eddig kiástunk. Miután azonban a halottak mellékletei néha távolabb fekszenek a csontvázaktól — szélesebbre vettük az árkot s megtaláltuk nemcsak a két utóbbi, de az előbb említett 4 csontváznak is characteristicus, tölcséralakú, hosszú talpesőves edényeit, melyek közül néhányat a víz-üveggeli bekenés és tűz melletti szárogatás által legalább félig, a széles karima nélkül sikerült megmentenünk. Ez utóbbi két csontváznak melléklete következő tárgyakból állott:

Hét kőpenge, melyek közül kivált egyik feltűnően szép, miután igen szabályosan van pattogtatva és nagyon keskeny s hosszú; a szilánkok egyike obsidiánból van.

Néhány szárított, külsején vörösre festett edény.

- XI. 78.** Egy kidolgozott, simításra használt állati oldalborda. Ilyen simító eszköz gyanánt használt bordákat köeszközök kíséretében találtak: Felső-Dobszán,² Magyarád (Hontm.) és Szántón (Zemplénm.)³

- XI. 96.** Egy, ékszer gyanánt használt, átfúrt s hátán vörösre festett édesvízi kagyló. A két csontváz nyaka körül, a már előfordult, apró csigákból s néhány vörösréz-szemből álló nyakék. Az ércgyöngyöcskék olyannyira át voltak marva a patina által, hogy csak itt-ott maradt az ércből egy-egy gombostűfej-nagyságú részecske. A nyakesigolya mindkettőnél zöldre volt festve a patina által.

Közvetlenül a halottak mellett s velük egy niveauban egy tűzhely kezdődött, melyről néhány dolgozó-követ s egy felső részén X vonással ellátott agyagpiramist vettünk ki, később azonban egészen feltakartuk e helyet s a 16. számú üreget képviseli.

12. szám. Ez üreg a temető helyiségében kezdetett meg s három csontvázat takart. Mind a három legnagyobb részt elkorhadtt. Mellékletük a következő:

Nyolcz darab különböző nagyságú kőkés.

- XVIII. 208.** Egy igen különös s ritka lapos edény, melynek alakja alul csücsban végződő bőrtokhoz hasonlít. Az edény magassága 19 ctm., felső részén 14 ctm. széles s alul hegyben végződik; így tehát nem állhat meg, hanem legfőlebb fülénél hordozható. Hogy volt füle, az a diszítés fölötti felső részén, igen csekély törésrészről látható, az egész edény oly porladozó, hogy részeit nem lehetett megtalálni a földben. Az edényt hosszában mindkét oldalán valószínűleg a varrást utánzó kidomborodás veszi körül, mely azonban csak a külső részén van meg, belül pedig sima az edény. Felső nyitott részén szintén kidomborodó szögczirázat veszi körül s az egész edény vörös festékekkel volt bemázolva. Nagyon hasonlítanak ez edényhez a külföldön néha előforduló szarvalakú, alul csücskös s felső nyitott részén fülön át hordozható agyagpoharak. Van ily szarvalakú, de nem lapos, hanem kerek edény a boroszlói múzeumban Gleinau-ból (wohlau-i kerület); a berlini kir.

¹ JOLY: «Der Mensch vor der Zeit der Metalle.» 182.

² «Arch. Értesítő.» IV. 15.

³ HAMPEL: «Catalogue de l'exposition préhistorique.»

múzeumban Lausitzból, Spreewaldból s Schlieben mellett Schwarze Elsterből; a berlini provincialis múzeumban: Belkenből (Kalaui-i kerület), Bilendorfból (Sorau-i kerület) s néhány a kotbusi kerületből. Leginkább hasonlít a lengyeli példányhoz egy, a felső-austriai mondsee-i czölöpépítményekben lelt vörösre égetett, lapos, csücskös edény, mely úgy látszik, mintha szintén börtoknak volna utánezata, mert az egyik szélén szintén varráshoz hasonló szegély domborodik ki, felakasztás czéljára azonban fül helyett felső nyitott részén két helyen át van lyukasztva.

Serpentin kőből csiszolt, igen díszes balta, melynek fokán meglátszik az előbbeni átfúrásnak helye. Sokkal hosszabb volt tehát eredetileg s miután a furás részén eltörött, új lyukat furtak rajta, a régi törés részét kicsiszolták s kisebb balta lett belőle.

VIII. 62.

Néhány darab patak-kavics. Miután diluvialis lösz-képződmény az egész sáncz s löszben sohasem fordul elő sem kavics, sem más egyéb közet, azért távolabbi helyekről hordták össze e lapos és sima kavicsokat, melyeket az agyagedények simítására használtak. Gyakran látjuk, hogy ez edények elég fényesek a nélkül, hogy a máznak legcsekélyebb nyoma volna azokon.

Egy szigonynyal ellátott bronzhorog, melyet szép világos szirony vont be, XV. 150. teljesen ép s alakra nézve azonos a még most is használatban levő horgokkal. Új adatot szolgáltat ez, azon már gyakrabban bebizonyított tapasztalathoz, hogy némely tárgyak változatlan alakban, évezredekken át fenntartották magukat. Feltűnő, hogy a bronzhorgok hazánkban úgy mint a külföldön, a ritkaságokhoz tartoznak. Még a bronz-culturának teljesen kifejezett és virágzó korszakában is csak szórványosan találjuk azokat. Így a hallstadti nagy sírmezőben, hol legkülönfélébb bronztárgyak ezrével, a legdíszesebb bronzedények százával fordulnak elő, — 6084 különféle tárgy között csak három tetem mellett találtak összesen nyolcz bronzhorogot; az egyik tetem kezében hat, a másik kettőnél egy-egy példányt. Pedig az oly halgazdag hegyi tavaktól környezett Hallstadtban bizonyára nagyobb mérvben üzték a halászatot.¹ A hallstadti horgok felső részén csavar munka van a fonál megerősítése végett, a mi a mi példányunkon hiányzik; a lengyeli telep példánya azonban még egyszer oly nagy a hallstadti csak 2 ctm. hosszú horgoknál. Bronz-horog találtatott még Schlatt (Thurgau-kerület) mellett² sírhoz mellékelvé. A berlini provincialis múzeum bír néhány példánnyal Bodensee és Zürich melletti czölöpépítményekből; a berlini kir. múzeum pedig néhány példánnyal a bieler és neuchatel tavakból. Egy szigony nélküli rézhorog találtatott a mondsee-i (felső Ausztria) czölöpépítményben. Részint szigonyos, részint szigony nélküli csont-horog van a koppenhágai és stokholmi múzeumokban. Hazánkban a dobszai (Abaujm.) halmok egyikén, bronz és aranyelet között találtatott egy horog.³ A nemzeti múzeumban is van bronz és réz-horog Balatonfenék-, Ó-Buda-, Felső-Rákos- s Szegedről, valamint ón-horog Tihanyból.

Megjegyzendő, hogy e horog nem tulajdonképeni sírmelléklet, mert csak a tetemek fölötti fekete korhany-rétegben találtatott s valószínűnek tartom, hogy később veszíthették azt ott el.

¹ V. Ö. V. SACKEN: «Das Grabfeld von Hallstadt.» 90. l.

² KELLER: Heidengr. der Schweiz. Mitth. d. Ant. Ges. in Zürich. III. füz. 84. l.

³ «Arch. Értesítő.» II. 93. l.

Egy agancstokba való, véső alakú, $7\frac{1}{2}$ ctm. hosszú s élénél 2 ctm. széles, szarúköből csiszolt balta, melynek a tokba illő vége hegyesre csiszolt. A kőbalták ezen alakját — mely még nincs átfurva, — korábbi típusnak tartják, a már átfurt baltáknál. Ez utóbbinál a nyelet illesztették az átfurt helyen a baltába; az előbbeni alaknál pedig magát a baltát illesztették az átfurt nyélbe vagy csonttokba. Feltűnő, hogy itt együtt volt mindkét alak képviselve.

Át nem furt s különösen silexből készült, hasogatott és csiszolt, vagy csak élén csiszolt nagy balták, jobban mondva szekerczék Europa északi vidékein, Dánia- és Svédországban, legfőképp pedig Svédország déli Schonen tartományában ezrivel találtnak. Ezen hossznegyszög alakú, északi típusú balták különben egészen elütnek azon át nem furt s csiszolt, vésőhöz hasonló kisebb baltáktól, melyek agancstokba illesztve használtattak s Közép-Európa vidékein találtnak. Feltűnő, hogy ezen szintén át nem furt északi típusú balták hazája csakis Dánia, Svédország s észak Németországnak tengerpartja egész Pomeraniáig és pedig úgy, hogy ezen kívül egészen el van zárva azoknak határa s már Belgium- és Angolországban is egészen más alakokat találunk.

Egy többszörös lapokkal bíró silex magkő (nucleus.).

13. szám. Ezen üreg a 4-ik számú gödörnek meghosszabbítása. A sárga talajba vajt körülbelül $1\frac{1}{2}$ öl mély üreget koromfekete korhanyföld töltötte ki s abban voltak összehányva a következő változatos tárgyak, melyek külön táblán vannak együtt lerajzolva:

Egy, fúrás helyén használat folytán törött, fekete szarúköből csiszolt balta, melyen a törés után második átfúrás megkezdésének nyomát láthatni.

- XIV. 132, 136. Két darab szarvas-agancs eszköz, melyek középen át vannak fúrva s hegyes végén, a kőbaltákhoz hasonlóan, élre köszörülve. Alakjuk a vermelőhöz hasonlít, s általában földművelési eszköznek tartják. Az átfurt lyuk oly csekély, hogy abba használható nyelet nem illeszthettek, hanem inkább úgy kötözték a lyukon átfűzött fonállal a nyélhez. Ilyen felső részén csak kis lyukkal bíró s alsó hegyén véső alakra csiszolt agancs eszközökből a koppenhágai és stokholmi múzeumokban csak egy-egy példányt láttam. Több van azonban a dresdai múzeumban, melyek sírleletek között találtattak.

Két kisebb, égetett agyaggyöngy.

- XIV. 135. Egy, szárcsontból készült, csak egy végén hegyesre dolgozott tü.

- XIV. 139. Durva s sötétszínű, porladozó szironynyal bevont, füles-tokos bronz-balta. Egyszerű s minden díszítés nélküli öntött szerszám, melyen a kovácsolásnak nyoma nem látható. Fele éle az egyik sarkon kicsorbúlt. Hazánkban e tokos balták nagyon gyakoriak. Általában a bronz-cultura kezdetére teszik ez alakot, s csakugyan néha kőeszközök kíséretében vagy szomszédságában találjuk azokat. A Tisza melletti borjasi leletben gyakrabban fordult elő, a lelhely szomszédságában pedig gyakoriak a kova szilánkok, nyílhegyek s kőbalták. Biharmegyében, Gyapolyban kőbalta és bronz-tokos balta együtt találtatott.¹ A Pécs melletti bozsoki leletben nagy számmal s elég változatos alakban fordulnak elő e bronz-balták. Dr. Undset Ingwald e tokos vésőket «sajátságos kifejlett magyarországi formáknak» mondja.² Lindenschmidt «Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit» című

¹ «Arch. Ért.» IV. 195.

² «Uj Arch. Ért.» IV, 202.

művében számos tokos-balta rajzát adja a Duna és Rajna-menti tartományokból, sőt Olaszországból. Undset szerint a külföldre is hazánkából jutottak volna kereskedelem útján e formák. Részemről nem igen vagyok hajlandó magyarországi formáknak tartani e tokos baltákat, mert, úgy látszik, kedvelt alak volt ez egész Európában. Előfordulnak ezek Poroszország-, Dánia-, Svéd-, Angolország- és Scotiában is, sőt ilyen formák öntőmintáit is láttam a stockholmi múzeumban.

Egy 31 ctm. hosszú, ívalakban kanyarodó szarvas-agancs, melynek vastag vége símán vágott, hegye pedig gondosan kicsiszolatott. Oly erős, hogy fegyver gyanánt szolgálhatott.

XIV. 130.

Egy 12 ctm. hosszú s szélesebb végén $5\frac{1}{2}$ ctm. átmérőjű, tölcésalakú, égetett agyagtárgy, mely külső oldalán fekete alapon élénk vörös színű mázolást mutat.

Nehéz, nagy edénysimító patak-kavics.

Kerékalakú, erősen égetett agyaggyöngy.

Egy viasz-opálról hasogatott késpenge.

Egy nehéz, erősen égetett, átfűrt, hengeralakú, tömör agyagrög, melyet nehezek gyanánt használhattak. Schliemann trójai ásatásainál a negyedik prähistoricus városban igen gyakran fordulnak elő ezen hengeralakú átfűrt agyagtárgyak.¹ Ugyanezek előfordulnak a zürichi² s a bondensee-i³ czölöpépítményekben, valamint Németország némely XIV. 141. vidékein sírokból.

Szarvasagancs-forgács, mely alsó részén szögalakban van átlukasztva.

XIV. 134.

14. szám. Egy feldúlt tűzhely, hol égetett földtuskók s hamu között következő tárgyak voltak:

Öt darab jaspis-szilánk.

Kis darab vas-oxyd festék.

IX. 69.

Háromszögalakú csiszoló köeszköz, melynek a derékszögből kinyuló két vége szintén tompára csiszolatott.

VIII. 54.

Zöldes sárga színű félopáلكő szilánkja.

Négy darab, nagyon vékonyra hasogatott, átlátszó, fekete obsidiankő szilánkja. Az obsidian, kovagos kőzet olvadása s előfordul fekete, szürke, sötétbarna, sötétzöld és téglavörös színekben. Használati eszközökre feldolgozva, külföldön csak nagy ritkán, Görögországban s hazánkban azonban gyakran fordul elő. Különösen Felső-Magyarország hegyalja igen gazdag remek obsidian eszközökben; nagyon gyakori a Tisza-menti ősi telepekben is; a Dunán-túli vidéken eddig még nem igen ismeretes, s a lengyeli telepen is csak a fekete színű található. Szürke obsidian-szilánkokat bír a göteborgi múzeum Grönlandból.

Három darab hegyesre csiszolt csonttű.

15. szám. Egy tűzhely, felső részén lesimított s leégetett tűzpadon hamu között, következő tárgyakkal:

Három késpenge gyanánt használt kovaszilánk.

Egy, több oldalán lehasogatott kova-nucleus.

¹ SCHLIEMANN: «Ilios.» 623.

² FERD. KELLER: «Pfahlbauten.» (7 Bericht.).

³ L. LINDENSCHMIDT: «Die Vaterländischen Alterthümer.» XXX. tábla. 16. sz.

Csiszolt, vörös színű márványdarab.

Két nagyobb darab vasoxyd-rög, melyek több oldalon simára vannak dörzsölve. E vörös vasoxyd-festék a külföld ősi telepein ritkábban, a magyarországi barlang s barlangon kívüli præhistoricus leletek között azonban gyakrabban fordul elő, melylyel részint edényeiket, részint saját testöket festették. Manap is dívik még vadabb népeknél, hogy testöket vörös és fekete színre mázolják.

Egy kis, szemcsés agyagú, szárított s durva edényke.

Egy hosszú, nagyon gondosan csiszolt csontnyílhegy. V. ö. VII. A csontnyílhegyeket az őskori népek, úgy látszik, mindenfelé nagyon kedvelték és soká használták. Még Tacitus korában is dívtak azok, a mennyiben a fenni vadászról említi: * «Fennis mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates . . . sola in sagittis spes, quas inopia ferri ossibus asperant.» A felső-olaszországi Po vidéki czölöpépítményekben is nem annyira kőből, mint inkább csontból készítették nyílhegyeiket. A lengyeli telepen is csak kivételesen találunk könnyílhegyeket. Nagyon gyakoriak azonban a csontból készültek. Nehéz sokszor a csonttüket a csontnyílhegyektől megkülönböztetni. Egyedüli megkülönböztető jelök az, hogy a türendesen nagy, vastag testtel bír, úgy hogy jobban beillik fúrónak vagy árnak, mint tűnek, a nyílhegy ellenben nyujtványában is vékonyabb, de különösen hosszú és nagyon vékony s gömbölyűre csiszolt hegygyel bír, mi az állatbőrök átfurásánál kevésbé volna könnyű törése miatt czélszerű. Általában Európa északibb vidékein majdnem kizárólag kőből és pedig szilexből készítették nyílhegyeiket; Közép-Európában pedig túlnyomóbbak a csontnyílhegyek.

Nagy, majdnem teljes szarvasagancs, melynek tövén több helyen megkezdett fűrészelési nyom látható. Valószínűleg kőfűrész nyomai ezek, mert nagyon széles barázdájú s egyenetlen inkább reszeléshez hasonlóak a bevágott mélyedések.

VII. 34. Egy fúró vagy tű gyanánt használt kerek szárcsont, melynek csak egyik vége csiszoltatott hegyesre, a régi, írásra használt lúdtollak alakjában.

Egy 13 ctm. hosszú bronztü, melynek csonkakúpalakú feje karczolatos diszítéssel
XV. 153. bír. Hasonló bronztüket találtak Európában majdnem valamennyi őskori telepein.

Egy 7 ctm. hosszú, puhább mészkőből faragott, s szabályosan átfúrt cső, melynek nyílási átmérője $\frac{1}{2}$ ctm. s használata bizton meg nem állapítható.

16. szám. A temető közepén, terjedelmes 227 ctm. mély, temérdek hamu- s égetett földröggel vegyített tűzhely. Őskori pogány temetkezések mellett gyakran találtak mély gödrök; hamu, cserép s állati csontmaradékokkal, melyeket a halotti torok helyeinek tartanak. A temetkezés helyén elköltött halotti torok nagyon soká tartották fenn magukat, még Sz. Ágoston is tesz említést ezen «epulæ cadaveribus exhibitæ»-ről. A mai nomád czigánytörzsek némelyikéről szintén állítják, hogy a sír fölött költik el toraikat.

A lengyeli telepen a tetemek körül mindenütt tűzhelyre bukkanhatni.

E 16. számú tűzhely a következő tárgyakat tartalmazta:

Hat, elszórtan heverő, nagy gránitkö. Megjegyzendő, hogy a közvetlen környékben közel sehol sem fordul elő.

* Tacitus germ. 46.

Hét darab késpenge, jaspis és szürke silexről s egy obsidiánról hasogatva.

Kovaköböl két darab nyílhegy, a mai lándzsacsúcsok alakjára kidolgozva. VI. 12, 14. Ily alakú nyílhegy eddig csak a leggyéribben fordult elő. Azt hiszem azonban, hogy miután az egyenes és kagylós törésű kovaközetekből nagyon nehéz és fáradságos volt ez alaknak kihasogatása — a nagyon keskeny, elég vékony s hegyesre hasogatott kőszilánkok is legnagyobbbrészt ugyane célra használtattak. Ilyen sokszor csak alig 3—4 milliméter széles, igen éles és hegyes pengék gyakrabban fordulnak elő. Késeknek a kőpengék közül csak azokat tartom, melyek vastagabb és erősebb fogantyúval bírnak s így a nyíl szárába nehezebben voltak bele illeszthetők. Szükségtelennek tartom azonban e sokszor teljes biztossággal meg nem állapítható kés és nyílhegy közötti megkülönböztetést, — azért egyszerűen csak szilánkok- vagy pengéknek nevezem azokat.

Két darab, csak egyik végén kidolgozott csonttü.

Egy, alsó részen kiszélesedő, nagyon élesre csiszolt csont-véső. V. ö. IX. 80.

Szarvas-aganacs, kőffűrészszel történt vágás nyomaival.

Nyakdíszt gyanánt használt, fonál átfűzése czéljából átfűrt édesvízi kagyló, melynek XI. 96. hátsó oldalán vörös festéknek nyoma volt látható, valószínűleg a vörös színre mázolt testtől, hordozás alkalmávali dörzsölés következtében.

Égetett, nagyobb agyaggyöngy.

Hosszú, hegyén eltörött, két darab csontnyíl.

Számos, nagyon durva és néhány tökélyesebb edénynek együtt talált töredéke. A legdurvább vörös színű, ujjbenyomással diszített edények együtt találtattak, kívülről kifestett s fekete színű edénydarabokkal, melyek diszitménynélküliek, vagy csak kidomborodó vonal futja körül az edények öblös részét. Ez utóbbi fekete edények a belső oldalon sötétbarnák. Agyagjuk nem tiszta, hanem kevés, nagyobb szemcsével kevert. Itt is előfordult a korong nélkül készült, befelé kanyarodó s külső oldalán hármasszalagban lelapított peremű edénytöredék.

A tűzhely fenekének egyik sarkán a kemény földbe beásva, ételmaradék, mely sárga színű porladozó massából állott s különféle örletlen magvakat tartalmazott. Ugy látszik, ételeik, legalább részben, örletlen magvakból, kásamódra készültek. Ez ételmaradékra vonatkozó szakértői megvizsgálás eredményét azonban csak később közölhetem.

A konyhahulladék között sok feltörött állati csontdarab.

A felső részén jól lesímitott és leégetett tűzhely alatt, nagyobb mennyiségű mészszivag (kalktuff) darab volt összehalmozva.

17. szám. Meg akarván győződni, vajjon a sáncznak a víz felé szolgáló nyugati részét is lakták-e; — a sánc nyugati szélétől csak néhány ölnyire beljebb kezdettem ásni s miután meglehetősen mélységben is még mindig, feliszapolt, fekete színű korhanyföldre akadtam, mélyebbre hatoltunk mindaddig, míg legnagyobb meglepetésemre 2¹/₂ méter mélységben, egy ép, szépen lesímitott s keményre égetett tűzhelyre akadtunk. Megkísérlettem itt több helyen az ásást s azt találtam, hogy az ősi, lakott réteg mindenütt ugyanazon mélységben van. Nem egyes földbe beásott lakóhelyek voltak ezek, hanem a sánc nyugati szélén meglehetősen hosszú és igen széles és mély ároknak kelle lennie, melyben lakó- és tűzhelyeiket ütötték fel, védve levén a sánc széle által képezett természetes gát által.

E mély és ép tűzhelyen hamu között találtatott:

Egy obsidián, két félopál, két jaspis kőkés.

VI. 1—10.

Egy jaspis vakaró. A vakarók közönséges kőkések, melyeknek felső végét ellentálló kemény testre nyomták, mi által folytatólagos kicsorbulás állott elő. E kicsorbitott végű kőkésekkel, úgynevezett vakarókkal (*grattoir, racloir*) dolgozták ki ruházat számára az állati bőroket. Mortillét «*La préhistorique antiquité de l'homme*» című művében, mint általában úgy a vakarókra nézve is túl subtilis megkülönböztetést és korszakra osztást tesz. Így a keskenyebb, hosszabb s vízszintes irányban csorbult vakarókat korábbi, a rövidebb, vastagabb és félkörben csorbultakat pedig jóval későbbi korba helyezi. Azt hiszem e különbség egyszerűen csak onnét van, hogy a széles pengéknek félkör-idomra történt csorbitása által a vakarásra használt rész nagyobb felületet nyert; míg a keskeny pengénél felesleges lett volna még a két sarkot is csorbitani, mert ez által nem hogy hasznavehetőbbé tették volna a szerszámot, hanem ellenkezőleg alkalmatlanná, hegyessé válik. Hogy a vakarók e két alakját külön korba nem tehetjük, bizonyítja azon körülmény, hogy nálunk egy ugyanazon üregben mindkét alak gyakrabban fordul elő.

Miként a kőeszközökben egyáltalán, úgy a vakarókban is egészen eltérő typust találunk Európa északi vidékein. Hasonlatosság a lengyeli telepen s általában a Közép-Európában lelt vakarók között csak annyiban van, hogy ezen északi típusú vakarókon is a vakarásra használt rész félkör-alakban van gondos csorbitás által kiélesítve; azonban nem a rendes alakú késpenge egyik vége van kicsorbitva, mint mi nálunk, hanem kanálhoz hasonlóan fej- és szárból áll a vakaró. Néha e szárazak rövidebbek s ilyenkor nyélbe illesztettek, de gyakran oly hosszúak, hogy nyél nélkül is használtathattak, mert könnyen megmarkolhatók. Az északvidéki vakarók nagysága és vastagsága rendszeren a mieink négy- vagy ötszörösének felel meg. Van még ezenkívül két északvidéki vakaró, mely, Dániát és Svédországot kivéve nálunk alig fordul elő s ezek nyélnélküli, teljes félkör- és félholdalakúak. Ezeknél azonban a külső ívezetes rész a kézben tartatott, s a belső, nem gondos csorbitás által kiélesített, hanem fűrészmódjára durván kihasogatott rész képezi a vakarót; mely azonban csak kemény fatárgyak vakarására s nem állatbőr kidolgozására használtathatott.

Néhány nagyobb patakkavics égetési nyomokkal.

Egy kevésbé jól conservált, csiszolt csonttü.

Három darab dolgozókö, s egy trapezalakú lapos kőek, melynek magassága 5 ctm. szélessége felső részén 3 ctm., alsó részén 4 ctm.

Néhány tökéletesebb, tisztaagyagú, vörös színű, erősen égetett csésze töredéke, melyeken a csésze pereme befelé kanyarodik s tompa szögben alkalmazott hármass lelapítású díszítéssel bír.

IX. 74a, b.

Egy, kettős szarv- vagy inkább félholdalakú edényfűl. Helbig¹ nagy lelkiismeretességgel jelzi a félholdalakú edényfülek (*ansæ lunatæ*) lelhelyeit; nagy súlyt fektet ezekre s *characteristicus* jelenségnek tartja ezek előfordulását a felső olaszországi ezölöpépítők az itálusok keramikájában. E *characteristicus* félhold alakú fülek különféle változatait a nemzeti múzeumban is feltaláljuk, az ország különböző vidékeiről. Előfordulnak még:² Rákos-

¹ HELBIG: «Die Italiker in der Po-Ebene.» I. 19., 25., 59., 88., 136.

² «Arch. Ert.» XIV. 2. füz. 59. l.

Palotán, s a hatvani, szelevényi, muhii, és tószegi edények között. Hazánkban azonban még nem találtunk olyan példányt, hol — mint a felső olaszországi terramarékban — magas átfúrt s szabadon álló nyujtvány végén volna a félhold, hanem csak az edény oldalán levő nagyobb bütyök nyomtatott a hüvelykújj által félholdra, vagy pedig a magas ívezetű, mindkét végén az edényre erősített fülnek nyomták a karimából kiinduló végét félholdalakra. A lengyeli sánczon talált, bütyökből félholdra idomított füleknek mását a nemzeti múzeumban is feltaláljuk, melyeknek rajzát Rómer Fl. a «Műrégészeti Kalauz»-ban¹ adja, azon különbséggel, hogy a mi példányaink nincsenek átfúrva. Megjegyzendő, hogy az itteni telep félholdalakú fülének hátsó részét feltüntető 74b ábrája nem sikerült, mert nem lehet azon kivenni, hogy a félhold nem nyujtványon, hanem az edény oldalfalán volt. (V. ö. hátrább a 38. számú üregben a XIX. 222. számú ábrát.)

Úgy hiszem ugyanezen typushoz tartoznak a szintén hazánkban præhistoricus telepeken előforduló, az edények peremére alkalmazott egyes szarvak vagy nyujtványok. Találtunk ez utóbbiakból is a lengyeli sánczon, v. ö. XVI. 168., valamint a pilini ősi telepen.² A lapujtói (Karancs-hegység tövében) pogány temetőben is fordulnak elő díszes cserépedények, melyeknél a szájszéleken egyenlő távolságban szarvak emelkednek.³

Nehogy vétsek föltételem ellen, mely szerint a következtetéseket a mű végére akarom hagyni, a két szarv, vagy félholdalakú edényfülekre vonatkozólag itt csak azt jegyzem meg, hogy legkezdetlegesebbek a vastag bütyökből idomított, még át nem fúrt alakúak, melyek a lengyeli telepen köeszközök között találatnak; nagyobb tökélyre vallanak, a még mindig alacsony, de már átfúrt példányok, melyek hazánkban is előfordulnak; felső-Olaszországban pedig nemcsak dísz, de czélszerűség tekintetében is, már az agyagművesség remekeivé fejlődtek.

18. szám. Az előbbeni mély tűzhelytől csak kissé beljebb, két méter mélységben szintén iszapolt, fekete korhanyföld alatt, erősen égetett földrögéből álló tűzhelyre akadunk, melyen nagyobb hamuréteg között találatott:

Tizenöt darab különböző nagyságú silex- és jaspis-szilánk.

Két piczi, finoman dolgozott, fekete obsidian-penge.

Egy világos zöldes színű silex-vakaró, kerek idomra csorbított véggel.

Egy középső testén munkálatlanul hagyott, csak egyik végén kihegyesített csonttű.

Egy, középső testén széles és lapos csonttű, mely felső részén a fonál megkötözéséhez szükséges picziny kis fejjel bír.

VII. 36.

Egy, kevés mészszeccsel kevert agyagú, félig égetett, átfúrt karika, melyről biztosan tudhatjuk, hogy nehezék gyanánt szolgált, mert az átfúrt lyukba illesztett fonál függőleges irányban mélyedést vájt e csak félig égetett vagy talán tűz mellett szárított karikába.

IX. 73.

Egy zöldes színű kődarab, melyen a csiszolásnak megkezdett nyomai láthatók.

19. szám. Az előbbeni mély tűzhelyektől jó néhány ölnyi távolságban dél felé,

¹ «Műrégészeti Kalauz.» 16. lap. 26. és 27. ábra.

² Lásd HAMPEL: «Catalogue de l'exposition préhistorique.» Vitr. 24. Fig. 85.

³ «Arch. Ért.» III. 5. lap.

nagyobb gödörben, egy méter mélységben a fekete korhanyréteg alján, nagyobb edény-csoportot találtam, ezek között volt:

- Alul öblös s felül karcsú, magas nyakban végződő, fekete, jól égetett s szabad kézzel
 XX. 225. idomított edényke. Öblös része közel esik a fenékhez, s a karcsú nyak felső szélén ismét kifelé terjed. Az alsó öblös rész s a magas nyak peremére erősített ívezetes füle nem emelkedik a perem széle fölé s csak egy füllel bír. Átmérője a talpán $4\frac{1}{2}$ ctm., öblös részén $7\frac{1}{2}$ ctm., nyakának karcsúbb részén $4\frac{1}{2}$ ctm. s magassága 10 ctm.

Az előbbennek alakja kétszeres nagyságban. Sajnos, csak részben sikerült e csinos példányt kiemelni, a mint a többi edények is porladt állapotuk miatt menthetlenül oda veszték.

Két örlőkő-darab.

Hét darab különféle nagyságú kovapenge.

Az átfúrás helyén, mindkét oldalon kidudorodó, kerékalakú, égetett agyag-

- XI. 107. gyöngy.

- XI. 109. Vörös, jól égetett s diszített agyaggyöngy.

Egy hatszögű hasogató-kő. Ez ütő, vagy hasogató kövekkel pattogtatták le a kovák kövek nucleusairól az egyes szilánkokat. Ha e hasogató-kövek sarkai hosszabb használat után kigömbölyödtek, mint használhatlant elhányták. Az itt talált példánynak sarkai is egészen lekoptak.

20. szám. A temető helyiségében feldúlt sír. A már összehányt helyzetben fekvő koponya s csontrészek alatt a földben még fél állapotban volt a sehol sem hiányzó, nagy, tölcséralakú edény, de a kivevésnél szétmállott.

Egy másik, kisebb, a halottaknál többször előfordult, kétsoros bütyökkel diszített, szűk nyílású, picziny talpú, de különben öblös edényke.

21. szám. Az előbbeni mély tűzhelyektől valamivel bellebb, egy méter mélységben, fekete, feliszapolt korhanyföld között, $13\frac{1}{2}$ ctm. hosszú bronztü, melynek feje bekarcsolt
 XV. 155. vonalakkal diszített. Feltűnő szép, kékes színű, s fényes patinája, mely az egész tüöt bevonta. Miután semmi más tárgy ez üregben nem találtatott, valószínűleg csak elvesztett tárgy volt.

22. szám. A temető helyiségében, tökélytelenül conservált, nem annyira zsugorított, mint inkább nyújtottnak látszó csontváz mellett:

- 5 ctm. átmérőjű, kerek s lapos talpú, kúpalakú, csúcsban végződő csontgomb. Talpán a fonál átfűzésére ép úgy van két oldalról rézsútosan átfúrva, mint a 11-ik számú üreg
 XII. 113 a, csontvázának gombja. A gomb itt is, mint az előbbeni példánynál, barna mázzal van
 113 b. bevonva.

- XII. 114 a, b. Sötét, kék színű, üvegmassából készült, szürke színű, hullámvonalas betétrel diszített, 1 ctm. átmérőjű gyöngy.

- Egy 4 ctm. hosszú s nem egész $1\frac{1}{2}$ ctm. széles, fűrészmodra kicsorbított
 XII. 112. jaspis-penge.

Három kisebb silex-szilánk.

A már ismert tölcséralakú, nagy talpcsőves edény, melynek hosszú tölcsérszárát ép állapotban sikerült kivenni. A talpcső felső részén 4 bütyök van, s az egész csövön vörös mázolásnak foltjai láthatók. A talpcső magassága 35 ctm. A cső felső, zárt részének átmérője 10 ctm. Alsó, nyitott részének átmérője 17 ctm.

Egy feketés színű kőbalta, mindkét oldala szélén varrányszerű csiszolt kidomborodással bír. Nem a használat — mert akkor szilánkok pattognak le róla, vagy átfúrása helyén törik el — mint inkább az idő vasfoga olyannyira megviselte, hogy egyik oldalán alig fél centiméternyire maradt meg a kőzet, fúrási helye azonban még mindig ép. Mindkét oldala szélén görbe vonalú varrányszerű kidomborodással bír. A kőbaltákon gyakran láthatni ilyen különösen vonuló, kiálló szegélyvonalakat, a mi nem egyéb, mint a kőzetbeni érczes és keményebb ereknél, melyek jobban ellentállottak az enyészetnek, míg a körülötte levő részeken jobban pusztult a kő.

Kisebb fajtájú kerek és hosszúkás gyöngyök, melyek ugyanazon barna színű mázzal vannak bevonva, melyet a csontgomboknál is észleltünk. Első pillanatra azt hittem, hogy hordozás következtében a vörös színre tátovirozott testtől kapta e színt, de csakhamar meggyőződtem, hogy ez vékony lemezekben reá tapadó máz. A kevésbé elmeszesedett példányok a legszebb fehér márványhoz hasonlók, s csakis a benne előforduló egyenközü vonalak miatt tartaná azt bárki elephantsontnak. A régészek előtt azonban általánosan ismeretes, hogy e gyöngyöket gyöngyház vastagabb héjából vájták. E gyöngyöket nemcsak Közép-Európa számos helyein, de az egykori Ninive (mai Korsabad) romjai alatt is találják.

A kagylóhéj-állományból faragott gyöngyök között 6 darab átfúrt szarvas szemfogot találtam. Ezeket is valószínűleg a legbecesebb nyakék gyanánt használták, mert a nyak és váll táján voltak. Ezek közül 4 példány egymás fölött két helyen van átfúrva. Az átfúrt fogak külföldön is csak a legősibb telepekben fordulnak elő nyakék gyanánt. A szarvas szemfogak, melyek kedvencz dísz tárgyak manap is a vadászok előtt, csak legnagyobb ritkaság gyanánt találhatnak az őskori telepeken, holott medve, disznó s sok egyéb más állat átfúrt s nyakék gyanánt hordott foga, elég gyakori. Sőt kőből is csiszoltak hamis fogakat vagy inkább fogutánszatokat s ezeket is átfúrva dísz gyanánt hordták. Gyakoriak ezen, fehér kőből csiszolt fogutánszatok a felső-ausztriai mondsee-i czölöpépítményekben.

Szürke agyagú, jól kiégetett edényke. Picziny talpán csak 3 ctm., középső hasas részén 11 ctm., s felső, nyitott oldalán 8 ctm. átmérővel bír. A hasasodás felső és alsó részén, ellentett oldalon két-két bütyke van.

XVIII. 206.

23. szám. A temető helyén, 79 ctm. mélységben, a fekete korhanyréteg után következő, kemény, fehéres sárga löszképződmény tetején, egy, az előbbeni tetemek irányításával teljesen megegyező, jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz.

Régészeti ásatásaim napjai között a legörvendetesebbeknek tartom azokat, melyek a jelen üreg munkálatai között folytak le. Mióta ő méltósága, gróf Apponyi Sándor úr, már az első köeszközökkel eltemetett csontváz fellelése alkalmával azon óhajának adott kifejezést, hogy jó volna rögzítve földdel együtt kiemelni egyet a csontvázak közül, a körülötte levő tárgyakkal együtt, mint azt Bolognában legnagyobb ritkaság gyanánt látta, — azon törtem fejemet, hogyan sikerülhetne az nekem is. Soká kivihetetlennek tartottam ezt, a szükséges eszközök hiányában. Azt gondoltam, hogy ezen ezer calamitás- és eshetőségnek kitett munka sikere csak úgy válhat lehetővé, ha mindenféle földkeményítő chemiai præparatum és emelő gépek állanak a szorgalmas kutatónak rendelkezésére.

Kísérlet nélkül azonban — gondolám — eredményt felmutatni senki sem képes, Készítettem tehát e munkára egy öl hosszúságú s fél öl szélességű, 45¹/₂ ctm magas fenéknélküli ládakeretet erős fából. Midőn a csontváz felületét a kemény talajban már kifarag-

tam, úgy hogy tisztán volt az egész váz alakja látható, — reá illesztettem felülről a keretet. A keret külső széleitől óvatosan távolítottam el a földet, úgy hogy lassan-lassan lenyomván a keretet, az egész csontvázat a körülötte levő tárgyakkal beszorítottam a keretbe. Szorosan tartotta össze a keret most már $45\frac{1}{2}$ ctm. mélységben a csontváz körüli földet. Hogy a keret számára külön darabban készített feneket a földrög alá tolhassam, ekevashoz hasonló éles vasat alkalmaztam a fenék egyik egész hosszára. Szabad teret ásattam most nagyobb távolságban a csontváz kerete körül és pedig oly mélyen, hogy a keret alsó része a munkások melléig ért. Combinationom csak annyiban hagyott cserben, hogy az éles vassal ellátott fenéknek, úgy szólván, alámetszése — részint a halott alatti sok mészszi-*vag* darab, részint a földrögnek roppant súlya miatt — egyáltalán nem akart sikerülni. Nem maradt egyéb hátra, mint a keretbe szorított földröget, fele részig vermelőkkel alá aknászni; a feneket most alá helyezve, a keret másik oldalát is aláásni s az egész földröget a rézsútosan alá-helyezett fenékre csusztatni. Bár a legvastagabb deszkából készült a fenék s a keret is a lehető legerősebben volt összeillesztve, a földrög csusztatása alkalmával a roppant súly következtében, a fenék is eltörött s a keret sarkai is elhúzódtak. Oly kemény volt azonban a temérdek mészszi-*vag* (Kalktuff) darabokkal kevert föld, hogy az egész földtábla csak szé-lein repedezett meg, a csontváz alatt pedig egészben maradt. Erős vaspántokat húztunk azután sűrűen egymás mellett a láda alá, s azokkal erősítettük a feneket az oldalfalakhoz. Ügyes vasalási munka helyre hozta a láda elferdülését és törését, úgy hogy mégis sikerült már az első kísérlet is. Húsz ember- és hat ökörnek elég munkát adott, míg a mélységből kivonszolva, szekérre emelhettük a ládát. Csak most mondhattam el örömtelten, hogy e munka, — melynek első eszméjét gróf Apponyi Sándor ő méltóságának köszönhettem, — a szó legszorosabb értelmében véve, — *nehéz* volt.

Melléklete:

A szokásos tölcséralakú nagy edény, melynek fekete alapján vörös mázolásnak nyoma látható. Porhanyó és csak szárított levén az edény, darabokra hullott.

A halott válla mellett, egy igen csinos edényke, mely díszedény lehetett, mert elég finomra van dolgozva, jól égetett s korong nélkül készült. Az egész edény oldalfala kívü-belül élénk vörösre mázoltatott, belső részén feneke feketére festett, a fenék külső része mázolatlanul hagyatott. Hasas részén, valamint felső széle alatt négy-négy bütyökkel bír, melyek szabályosan két-két ellentett oldalra osztattak szét. Nyitott részének átmérője 11 ctm., legszélesebb hasas részén $13\frac{1}{2}$ ctm., fenékén pedig $4\frac{1}{2}$ ctm.

XX. 231. Egy másik, tojásdadalakú, hosszúkás, igen durva, szárított edény.

Egy, kilencz centiméter hosszú, patakkavicsnak fele, melyet a vörös vasoxyd festéknek dörzsölésére használtak, mert minden oldalán vastagon tapad rajta e festék.

A halott lába végén, 5 ctm. hosszú, fekete obsidian nucleus, melynek csak egyik oldaláról patogtatták le a szilánkokat, a többi részén természetes varangyos felülettel bír.

Egy szépen conservált, 4 ctm. hosszú gyöngyház héjából négyszögre dolgozott gyöngyszem.

A rögzítve kivett csontváz a budapesti országos anthropologiai múzeumnak aján-dékoztatott.

24. szám, Temető helyiségben, a fekete, 55 ctm. mély korhanyréteg alján egy

kiváló szépen conservált, kisebb csontváz, melyet szintén «en bloc» kivezésre szántam.

Miután saját tapasztalatom győzött meg az első ízben rögzítve kivett csontváz munkálatainak hiányairól, — ez alkalommal alaposabban gondoltam ki tervezetet, mielőtt a munkához láttam volna. Első ízben nagyon megnehezítette a munkát, a tetemnél jóval hosszabb s túlzottan vastag földrögnek súlya. Ez alkalommal tehát csak valamivel készítettem nagyobbra a láda keretét a csontváz hosszánál s a ládakeret magasságára is csak egy deszka szélességét vettem. A külön részből álló ládafenek hosszának egyik szélére már nem éles vasat, hanem fűrészalkalmaztam. A fűrész vízszintes és rézsútosan lefelé hajlított fogait oly hosszúra készítettem, hogy ép oly szélességben hányták ki jobbra-balra a földet, mint minő széles a fenékdeszka volt, a melyre a fűrész erősítettett. A keret ráillesztése s a körülötte levő föld eltávolítása ép úgy történt, mint az első alkalomkor. A fenék a keretbe szorított földrög alá fűrészeltetett. Hogy a fűrészszel ellátott fenéknek ide-oda vonása a fűrészeléssel meg ne nehezítse, — három földoszlopot hagytam a keret hosszában, oly magasan, hogy a fenékdeshkát azokra fektetve, ép a keret alját érte a fűrész. Nem kellett most már a fenéket tartani és ide-oda vonni, hanem az oszlopokra fektetve, csupán ide-oda csúsztatva, könnyedén s minden nehézség nélkül alá fűrészelni. Fűrészelni természetesen csak a földrög középső részeig lehetett, mert ekkor már a láda a fenékre nehezedett s többé mozgatható nem volt. Ekkor a keret ellentett oldalán óvatosan lefaragtuk a földoszlopokat ismét a keret közepéig, hol már a fűrészértük, s gyorsan reá töltük a már megszabadított földrögöt, a túloldali oszlopokon mozdulatlanul nyugvó fenékre. A fenékrésznek az oldalfalakhoz történendő megerősítése is könnyebben ment, mert a vasabroncsokat is, az oszlopok közötti szabad részen minden nehézség vagy emelés nélkül áthúzhattuk. Megjegyzendő, hogy a csontváz és föld megkeményítésére nézve is tettem előbb, más, csak részben megmaradt csontvázakon kísérletet. Beöntöttem ugyanis a már tisztán látszó csontokat s a körülötte levő földet a helyszínén felolvasztott stearin massával. Czelálannak bizonyult azonban ezen eljárás, mert a stearin csak kemény kérget képezett az egész kiemelendő földrögön, de magát a földet nem keményítette meg, s a kiemeléskor a stearin-kéreg is lerepedezett. Második földkeményítő kísérletem egyszerű cement-mészszel történt. A finommá tört cementet szintén a helyszínén hígítottam fel vízzel, s vastag ecset segítségével impregnáltam a földet, először nagyon híg, s lassan-lassan mindig sűrűbb cementtel, úgy hogy ez megszáradva, csakugyan kökeménynyé tette a földet. Nehogy azonban a kökemény réteg ártalmára legyen a csontoknak, melyekről azt eltávolítani is bajos volna, — finom ecsettel bevontam előbb felolvasztott stearin-massával a csontokat s csak azután kezdtem cementtel a föld keményítéséhez. A stearin utólagosan, minden veszély nélkül, könnyen levakarható a csontokról.

E másodízben kiemelt rögzített csontváznál, a kiemelési munka előtt, az imént leírt módon alkalmaztam stearint és cementet a csontbevonás és földkeményítés céljából.

E másodízben alkalmazott munkát oly könnyen és oly tökéletesen sikerült, hogy az semmi javítani vagy kívánni valót nem hagyott maga után. Hogy könnyen ment az egész munka, arra nézve csak azt említem, hogy ez alkalommal egyetlenegy napszamosi munkakerőt sem alkalmaztam, s egyedül nyolcz ügybuzgó s érdeklődő, de nehéz munkával sohasem

foglalkozó, úri ember végezte körülbelül hat órán át ez egész munkát. Hogy pedig tökéletesen sikerült, arra elég bizonyíték azon körülmény, hogy a budapesti országos kiállításba nemcsak felvétel, hanem az anthropologiai régiségek egyik legfőbb díszét képezte. Még álmában sem juthatott volna e szegény földönfutó ama gondolatra, hogy nem kőbalták, hanem gőz- és villanygépek productumainak kiállításán fogja évezredek múlva, ország-világ álmélkodása előtt álmodni örök álmát.

E csontváznak következő tárgyak voltak mellékletei:

Egy 20 ctm. hosszú, igen díszes kőbalta. Az eddigi példányoktól nemcsak hosszúságra, de alakra is egészen elüt. Oldalsarkainak csiszolás általi lelapítása igen emeli díszes alakját. Közete: rétegzetes palakő, mely balta számára elég czélszerűtlen, s azért inkább dísz, mint használati baltának tartom. Kivevés alkalmával, hegyes végén s a furás körül a rétegzetes s lazább palakőnek néhány lapja lemállott, azonban ép állapotban került évezredek előtt gazdája mellé, mert a földnek szorgos átvizsgálása alkalmával a lemállott kőlapocskákat megtaláltuk s az egész, hosszú, csákányalakú balta össze volt illeszthető.

Két, csinos, hosszú késpenge jaspisból.

Világos zöld petytyekkel kevert, fehér színű véső eszköz, melynek anyaga szintén őskori kagylóhéj-állománynak bizonyult. Alakja és nagysága megegyezik a többi, gyakrabban előforduló, kemény kőzetegből csiszolt vésőkkel. Valószínűleg szintén csak dísz tárgy gyanánt szolgált.

A nyak körül, egy egész füzérre való, közép nagyságú, őskori kagylóhéjból faragott, fehér színű gyöngyök.

Fekete szarúköből, elég élesre csiszolt véső; alakját és nagyságát illetőleg, nem tér el a többi, gyakrabban előforduló kővésőktől.

Egy obsidian késpenge, mely jóval szélesebb és vastagabb a többi obsidian szilánkoknál.

Egy obsidian pengének roppant hegyes és éles hegye.

Egy, minden diszítést nélkülöző, kisebb fajtájú, erősen égetett agyaggyöngy.

Közép nagyságú, szürke kovából hasogatott kőkés.

Igen szabályosan hasogatott, s használati végén gondosan, félkör alakra csorbított, széles vakaró, jaspisból.

Keskeny, s a rendes nagyságnál hosszabb kovakés.

Az úgy látszik nélkülözhetlen, tölcsérialakú hosszú, talpcsöves edény.

25. szám. A temető helyiségében, az előbbeni csontvázak szomszédságában, egy elporladt, valószínűleg gyermek csontváza, melynél csak a szabályosan zsugorított lábszárcsontok maradtak épebb állapotban. A test irányítása és fekvési helyzete az előbbeniektől nem mutatott eltérést.

Mellette volt:

Egy nagy, lapos, tálalakú, kerek edény, melynek átmérője 64 ctm. Az edény külseje durva szemcsékkal kevert agyagból készült, s pusztán szárított fekete színű, s máz nélkül fényesre simított. Csak darabokban lehetett azért kiszedni, de semmiféle ragasz nem tartotta össze e porladozó edényrészeket.

A rendes, tölcsérialakú, talpcsöves edény, melynek talpcsöve csak 18 ctm. hosszú s nem egyenletesen, hanem rézsütösen kifelé terjedő vonalban halad lefelé, s így alsó, nyitott

része jóval szélesebb a felsőnél. Felső részének átmérője — mely a tál fenekét képezte s négy kidomborodó bütyökkel díszített — csak 9 ctm.; alsó, nyitott oldalának átmérője pedig 18 ctm. Azt egyáltalán már többször tapasztaltam, hogy e talpesöves, tölcésérialakú edények nagyságát a halott korához mérték. Koros halottnál mindig hosszabb a talpeső s szélesebb az a fölötti tál is, mint gyermeknél.

A felső test körül: ősi kagylóhéj-állományból készült, kisebb gyöngyök barna mázzal bevonva.

Szintén a felső test körül hevert egy, a legnagyobb ritkaság gyanánt előforduló s a szakértői megvizsgálás által tridacna gigas-nak ismert kagylóból faragott, 1 ctm. vastag s 4 ctm. átmérőjű, alsó részén lapos s felül kissé domború dísz tárgy, melynek kerek széleit fél centiméternyire kivájták. E kivájt csatornába illesztett fonalon hordozták ez amulettet. IX. 75 a, b. Analogiát e búvereklyékre a későbbi, felső-olaszországi italusok és etruszkok- s még később a rómaiaknál találunk, hol e bulla nevezet alatt gyakran előforduló nyakdísz a gyermekek viselték, s előkelőknél arany, szegényebbeknél bőr vagy más silányabb tárgyból készült. («Etrusco puero si contigit aurum vel nodus tantum et signum de paupere loro.» Juv. 5, 165.) Ezen bulla, mely etruszk s római gyermekek emlékein gyakran fordul elő, — két óraüveghez hasonló concav lemezből van összeillesztve, s teljesen hasonló ez őskori kagylóhéjból faragott præhistoricus nyakdíszhez. Schliemann hissarliki ásatásai alkalmával szintén talált ugyanily kerek és szélein bevágott tárgyakat, melyek azonban nehéz kőből csiszoltattak s nagyobbak. Valószínű azonban, hogy azok — mint Schliemann is hiszi — nehezek gyanánt szolgáltak.¹

Hasonló tárgyakat találtak Amerika-² és Dániában³ is.

26. szám. E szám alatti tárgyak nem egy üregből kerültek elő, hanem a sáncz nyugati oldalán több helyről valók, mint egyes, elszórt tárgyak.

Hat darab különböző nagyságú, égetett agyaggyöngy.

Egy, kovaközetből csiszolt, tompa fokú balta, mely az átfurás helyén eltörött, melyet azonban a törés után is használtak, egy utólagosan készült, csekély lyukon át erősítvén azt a nyélhez.

VIII. 61.

Picziny, fekete obsidian pengének hegye.

Egy kis, fekete obsidian nucleus, melynek minden oldaláról keskeny szilánkokat hasogattak. Ugy látszik az elhasznált magkövek nagysága mindig a közet értékétől függ. VIII. 58. Oly helyeken, hol e könnyen feldolgozható, kagylós törésű kövek a környéken nem találhatók, s meszsze vidékről kellett azokat megszerezniök. Ott, bármily veszélyes volt is, addig hasogattak e magkövekről szilánkokat, míg csak az ujjak között tartani lehetett. A lengyeli telepen a magkövek egyáltalán kicsinyek, de az obsidiant takarékosabban használták fel, mint a közönséges kcsa vagy jaspis köveket.

Édesvízi kagylótöredékek.

Hét darab, közép nagyságú jaspis-penge.

¹ SCHLIEMANN: «Ilios.» 493.

² U. o. idézve: «The Archæological Collection of the U. S. National Museum, in charge of the Smithsonian Institution» by Charles Rau (Washington 1876.) No. 107., 27. l.

³ U. o. idézve: J. J. A. Worsaae Oldsager» 18. l. 88. ábra.

Jaspis kőből hasogatott, vastagabb vakaró, használati végén félkör alakra csorbítva.

Feketezöld, síma szironynyal bevont bronztü, melynek nem fején, hanem testén
XV. 152. ferde négyszög alakú lyuk van a fonál átfűzésére. Varrásra egyáltalán alkalmatlan s csak fűzésre használhatták. Ilyen ferde négyszög alakú lyukkal bíró bronztü van Ditmarschenből a berlini kir. múzeumban; Almind és Mammenből a koppenhágai múzeumban és pedig ez utóbbi helyen nemcsak bronz, hanem csontból is.

IX. 71. Keményen kiégetett, gömbölyű agyaggolyó. Schliemann hissarliki ásatásai alkalmával gyakran akadt ilyenekre a legrégibb korszak rétegében. Præhistorikus kőeszközök mellett hazánkban¹ is előfordulnak; így a többi között a baranyamegyei Szilvás községben.² A későbbi római kori terra cottából készültek gyakoriabbak.

Egy, 6 ctm. átmérőjű, kerek s kissé domború, jól égetett agyagfödöcske, mely két ellentett oldalán át van fúrva, valószínűleg, hogy az azokba fűzött fonál segítségével fel-
IX. 76a, b. emelhető legyen.

27. szám. E szám alatt egy ősi, földbe ásott lakást találtunk, a melynek belső földfalait valószínűleg a benne rakott erősebb tűz olyannyira megkeményítette, hogy nagyon könnyen meg lehetett a föld falát a későbbi betemetett földtől különböztetni, s így fenéig kitisztíthattuk azt. A lakás alul kerekalakú volt 2½ méter átmérővel s a föld jelenlegi niveau-jától 192 ctm.-nyire terjed lefelé. Két ellentett oldalán rézsútosan kifelé terjedt a kemény föld, mely valószínűleg ki- és be-, vagy inkább föl- és lejárásra szolgált. A lakás azon részében, mely nem volt a ki-bejárásnak útjában, temérdek hamuval köryezett emelkedett tűzpad állott. A lakás tehát a tűzpad körül nem sok szabad tért engedett. Így alig emelkedhettek a lakás belsejéből faoszlopok, a melyek a tetőt tarthatták volna. Valószínűtlen azonban, hogy nyitottan hagyták felülről lakásaikat, s azért csak azon egy mód maradt, hogy a lakó helyen kívül, a föld felső részén alkalmaztak dúczokat, melyeken az egyszerű fagaly- vagy nádból (mely a víz mentén bőven van) készült tetőzet fekhett. Manap is láthatni, a jégvermekhez hasonló, földbe ásott, szűk lakásokat, úgynevezett «putri»-kat, a melyek ugyanily módon készülnek.

A tűzpad körül hevert huszonnégy darab agyagból készült, átfűrt, s felső lapos részén X alakú ferde kereszttel díszített pyramis, melyek közül 10 darab kiégetett s 14 darab csupán erősen szárított volt. Nagyságot illetőleg nagyon váltakoztak. A legnagyobb szárított gula 22 ctm.-magas, s talapzatán 12 ctm. széles volt. Az őskori régiségek között alig van tárgy, mely annyi vitának képezte volna tárgyát, melynek használatát illetőleg olyannyira eltértek volna a nézetek, — mint ép az őskori tűzpyramisok, melyek az ősi telepek majd mindenikén előfordulnak. Láttam ily átfűrt agyagtárgyakat a sweitzi czölöpépítmények leletei között, láttam a németországi, dán és svéd múzeumokban is, de nem gula, hanem
V. ö. XIII. kúpalakúakat. A ferde kereszttel ellátott gulák az Ausztria fölötti északi tartományokban **124, 125,** egyáltalán nem fordulnak elő. E tárgyakat majd háló, majd szövöszék nehezékeknek, majd **126, 127,** edénytalapzatnak tartják, a melyekre főzésnél a fazekakat rakták s melyeket átfűrt részökbe **128, 129.** illesztett kampókkal a tűz körül ide-oda mozgattak. Miután ez agyagkúpokban nagyság és

¹ «Arch. Ért.» II., 237.

² SCHLIEMANN: «Ilios.» 492.

alakra nézve meglehetősen változatosságot találunk, — meglehet, hogy mind e czélokra használtattak is. Az itt talált agyaggulák a fentebbi czélokra nem szolgáltak. A szövöszék-nehezékeket bizonyára erősen kiégették, hogy tartósabbá tegyék, s összeütközésnél szét ne máljanak. Hálonehezékre e szárított példányok teljesen hasznavehetetlenek, s ezt magam is gyakorlatilag tapasztaltam. Szokásom ugyanis, hogy az ásási helyről haza érve, mielőtt még tüzetesebben megvizsgálnám az egyes elég sáros tárgyakat — hacsak festés nincs azokon — egy vízzel telt edénybe rakok annyi tárgyat, a mennyi belefér, s egyenként megmosva szedem ki azokat a vízből. Így jutott ez üregből is néhány gyönyörű példányú, nagyon keményre szárított agyagkúp, a többi sáros kötőanyaggyal együtt a vízbe, kiszedve a megmosott tárgyakat, mire az agyagkúpokra került volna a sor, legnagyobb meglepetésem s bánkódásomra, csak sűrű sarat találtam a víz fenekén s így elhalásztam a háló nehezékeknek tartott legszebb példányok néhány darabját. Nemcsak az itteni telepen, hanem majdnem kivétel nélkül csakis tűzhelyeken találtatván ez agyagkúpok, nagyon valószínűnek látszik azon vélemény, hogy talapzat gyanánt szolgáltak a tűz körül az edények tartására.

Nagy számban találunk azonban oly alacsony, égetett agyagkúpokat, a melyek a tűz között teljesen elvesznének, s melyeket nemcsak az égő fa, de még a főzésre szükséges csekélyebb parázs is betakarna. Összehasonlítottam azonfelül az égetett példányokat s azt találtam, hogy legnagyobbbrészt csakis egy oldalon látható az égetés nyoma azokon, pedig ha az edénynek feneké oly terjedelmű volna is, hogy 3—4 agyagkúpon kellene állania, bizonyára nem volna alatta elegendő annyi tűz, mely az agyagkúpoknak csakis befelé fordult oldalát pörkölné meg.

Szendrey János úr * az előbbeniektől eltérő, igen érdekes véleményét adja ez agyagkúpokról. Egy felásott halomnak körülbelül közepén, nagyobb hamurétegben tizenegy darab agyagkúpot talált körben felállítva, s e körülmény juttatta azon gondolatra, hogy symbolikus, vallásos tárgyaknak tartsa azokat. «Minden — úgy mond — ősnépnél szokásban volt az áldozatoknak legkülönbözőbb alakbani bemutatása. E civilizálatlan törzsek, melyeknek tüzelő helyök volt mindenök, — ha áldozataikat a szertartás méltóságához megfelelő helyen kivánták bemutatni, úgy azt a tűzhelyen kellett elkülöníteniök a többi profan helytől. Arra szolgáltak tehát szerintem ez agyagkúpok, hogy a füstölő áldozatot körülvegyék. A bennök lévő lyukak pedig valószínűleg apró pálcácskák végeit fogadták magukba, hogy így az egyiket a másikkal összekötve, még teljesebbé tegyék a korlátot.» Hogy symbolikus, vallásos tárgy lehetett ez agyaggulák némelyike, — arra magam is találnék érvet, nem valószínű azonban, hogy azok az áldozati tűznek a profán tűztől való elkülönítésére szolgáltak volna. A tűzhelyek, legalább az itteni telepen nem oly nagyok, hogy elkülönített áldozó helyek elférnének a használati tűzhelyeken. A nagy áldozó tűz továbbá kiégette volna a csupán szárított agyaggulákat, melyek minden ősi telepen talán ép oly számban találtatnak, mint az égetett, vagy félig égetett példányok. Körben vették itt is az agyaggulák a tűzhelyet körül, s elfogadhatónak látszik azon vélemény, hogy a gulák átfúrt lyukaiba illesztett pálcácskákkal zártabbá tették a kör korlátját. De talán e zárt körön belül csak tüzet élesztettek, két száraz fahasáb összedörzsölése által. A tűz ily módon való keletkezé-

* «Arch. Ért.» Borsodmegye őstelepei. III. k. I. rész. 129. lap.

sének egyszerű phisikai törvénye bizonyára felfoghatlan, csodás tünemény volt előttök, s így a tűzélesztés vallásos szertartást képezett. Ha a felhalmozott száraz galyak lángra gyulladása után azonnal eltávolították az agyaggulákból zárt korlátot, akkor érthető, hogy a gulák nagyrészen csak tűz mellett száradtak, vagy csak egyik oldalát égette meg a korlátig terjedő tűz. Ezen véleményt megerősíteni látszik azon körülmény, hogy még a szárított agyaggulák tetején is meg van az X alakú, ferde kereszt, mely a tűz élesztése czéljából összedörzsölendő két fahasábot jelképezheti. E ferde kereszt az indusoknál manap is a tűz symboluma. E pyramisok symbolicus használata mellett szólhatna még azon körülmény is, hogy a halottak mellékletei között megtaláljuk összes szerszámaikat; agyag-pyramisra azonban az itteni telepen legalább eddig a halottak mellett, nem akadtunk, legfeljebb közvetlenül a csontvázak melletti halotti tornak tűzhelyein találhatók azok. Wankel H. * a byčiskálai barlang kutatója is, — hol kő és etruszk művi érczek között ily átfúrt gulák és kúpok szintén találtattak — szertartási jelentőséget tulajdonít e tárgyak közül a kúp alakúaknak. Az imént említett gulákon kívül még három hasonló agyagtárgy találtatott, melynek azonban valószínűleg már más rendeltetése volt. Az egyik példány lapos, ellipsis alakú, szalmatőrekkkel kevert agyagból készült s égetett; tetején ujjbenyomás nyomát hordja. A másik példány szintén lapos, de már háromszögalakú, fekete színű, külső oldalán fényes, habár máz nélküli s lapos szélein csekély mélyedéssel bír. A harmadik példány teljesen kúpalakú, $5\frac{1}{2}$ ctm. magas, felső csúcsán sem kereszt, sem ujjbenyomással nem bír, de égetési nyom ezen szintén csak egyik oldalán látható.

E földalatti lakásban még következő tárgyak voltak:

A tűzhely fenekén számos nagyobb tűzpad-darab, melyek alsó részén vastagabb, kiégett faágak nyomai maradtak, felső részök sokkal keményebbre égett, s gondosan van egyenletesre lesimítva.

A lakás aljában néhány nagyobb homokkő hevert s egy kisebb darab érczsalak.

XIII. 122. Egyenkint elszórtan öt darab különböző nagyságú s keményre égetett agyaggyöngy.

Agyagból égetett czifraság, mely a tűzpadon hevert, s rendeltetése ismeretlen. Lapos részén kidomborodó bütykök díszítik az erősen kiálló szöveget, s hátán tömör, vastag fogan-

X. 82 a, b. tyúnak egy része van még meg.

Agyagból égetett, 7 ctm. átmérővel bíró oszloptalp, melynek négy sarkán tisztán

XIII. meglátszik a 4 vastagabb faágnak nyoma, mely közé a sár égetés előtt szorítottatott volt.

121 a, b. Hogy a sároszlop magasságában is tartósabb legyen, rétegenként favesszőcskéket tettek a sár közé s úgy égették azután keményre.

XIV. 133. Egy köbaltának erős szarvasagancsból készült tokja. Egyik végét az agancskorona képezi, másik levágott vége pedig vízszintes irányban van átfúrva, a keskeny köbaltának beillesztésére; középső részén pedig függélyes irányban, véstek azon négyszögű lyukat a nyél számára. Ezen a köeszköz befogadására agancsból készült baltatok, úgy látszik, a ritkaságok közé tartozik. Én a mondsee-i czölöpépítmények leletei között, valamint a prágai s a stockholmi múzeumokban csak egy-egy példányt láttam.

* «Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Etnologie und Urgeschichte.»
XIII. évf. 6. sz. 47. lap.

Három darab, lapos, jól kiégetett agyaggyűrű, melyekre a picziny fenekű edények állítottak. A karikák átmérője: 7, 9 és 12 ctm. a lyuk átmérője $1\frac{1}{2}$ ctm. mind a háromnál.

Három darab jaspis vakaró, melyek egyik példánya használati végén egyenes vonalban, a másik kettő pedig félkörben csorbítottak. A félkörben csorbítottak egyike 5 ctm. hosszú. Ily hosszú vakaró csak kivételesen fordul elő.

A konyhahulladék között, nagyobb mennyiségben, legnagyobbbrészt feltörött állati csontok.

Megkövesedett csonttömeg (csont-breccia), melyet mészképződmény vett körül.

Három darab munkálatlan szarvas-agancs.

Egy 16 ctm. hosszú kőék.

Feltűnő nagy és erős vadkan-agyar.

Sötétbarna, kifaragott, de csiszolatlan szarvdarab.

Néhány édesvízi kagylónak töredéke.

XIV.
142 a, b.

Gondosan gömbölyűre csiszolt csontkarperecznek fele része, melynek felső részébe, valószínűleg csak díszítés gyanánt, négy mély rovás vésetett. A berlini kir. múzeum bír egy ugyanilyen példánynyal Wilslebenből. (Ascherlenbeni kerület.) VII. 29.

Három, égetett agyagból készült, durva s vastag edényborító, a melynek felső lapos tetején félkör alakban terjedő nagy fogantyúja van, melyet kényelmesen meg lehet markolni. Ugyanily edényborítók előfordulnak a szegedi * lelet között is. Külföldön a drezdai, XIX. 212. a berlini kir. s a provincialis múzeum bír egy-egy ilyen példánynyal, sőt előfordulnak ezek Mexikóban is s a koppenhágai ethnographiai múzeum bír onnét néhány példányt.

Egy átfűrt, fekete színű agyagcserep.

Három darab, ütő vagy kalapácsnak használható kőszerszám, mely egyszerűen hasogatott s csiszolatlan.

Az edénytöredékek között — a mit különben már többször tapasztaltam, ugyanezen üreg fenekén, agyag, valamint díszítésre nézve, a legdurvább s jóval tökéletesebb darabok együtt találtattak, úgy hogy alig hinné az ember, hogy ezek egy ugyanazon kor készítményei lehetnének. Festett díszítés ez üregben nem találtatott. A legdurvább ujjbenyomáson kívül leggyakoribb a peremek lelapítása, melyet kifelé kanyarodó peremnél az edényfal V. ö. XVI. 175 és belső részére, befelé kanyarított peremeknél pedig az edény külső falára alkalmaztak. XVII. 178. Ugyan e fajta edényeken találtam az edényszélekre alkalmazott, szarvalakú egyes nyujtványt. XVI. 168.

28. szám. A sáncz nyugati széle közelében, két méter mélységben, a fekete feliszapolt korhanyréteg fenekén, erős állati csontok; egy gondosan dolgozott fekete obsidian kés; szerszám gyanánt kidolgozott szarvas-agancs s egy jaspisból hasogatott vakaró találtatott.

29. szám. A sáncz nyugati szélének átvágása. Az ősi földréteg megállapítása czéljából átvágtam a nyugati oldal egyik pontján a sáncz felső szélét, s itt győződtem meg arról, hogy e nyugati oldalon csak egy-két lépés szélességben hagyták meg az erődítmény szélének ősi rétegét, a melyen belül rézsútos vonalban, igen széles és hosszú árkot ástak, úgy hogy a sáncz szélén meghagyott ősi földréteg a beásott helynek úgyszólván védfalát képezte. Innét van, hogy a sáncz ezen szélétől körülbelül 15 lépésnyire bellebb eső 28-ik

* «Archæologiai Értesítő.» I. k. 4. lap.

számú üregnél az ősi földréteget $2\frac{1}{2}$ méter mélységben találtam, fölötte pedig csak feliszapolt korhanyréteg volt. Ez átvágásnál a feliszapolt földben csont, kisebb égetett földrög — és cserépdarabok között egy símára csiszolt, szabályos, félkör alakú mélyedéssel bíró

XIII 123. égetett agyagdarabot találtunk, melynek rendeltetése ismeretlen.

30. szám. Az imént említett módon, átvágtam a sánczot északnyugati oldalon is, azonban nemcsak felső szélét, hanem a sánczárkot is egész az ősi réteg mélységeig, mert itt maradt meg legépebben a sánczárók. A fennsík szélén hajdan itt is voltak körülbelül $1\frac{1}{2}$ méter mély árkok, azonban nem oly szélességben, mint a nyugoti oldalon, hogy lakni lehetett volna mögötte, mert az árkok alig $1\frac{1}{2}$ méter széles, fenekén azonban hamu, égetett földrög és cserépdarabok voltak, tehát a tűz nyoma itt is látható volt. A mérnöki felvételek III-ik tábláján van e pont feltüntetve, hol tisztán lehet látni a sáncznak ősi alakját e keresztmetszésből.

A jelenlegi feliszapolt sánczárókból kihánytuk a feketésbarna színű korhanyföldet, s épségben találtuk a sárga színű talajba ásott ősi s eredeti sánczárkot. Az ősi sánczárók alján levő tárgyak kétszeresen fontosak azon kérdés megvilágítására, hogy melyik kor népe alakította át erődítménynyé e természetes hegynek fennsíkját, ép azért kétszeres figyelmet fordítottam a legcsekélyebb tárgyra, mely ezen ősi sánczárók mélyéből került ki, s mely a következő tárgyakból állott:

Mészszel bevont, négyszögű kődarab.

Keményre égetett, szalmatörek nélküli agyagrög.

Négy csontdarab, melyek közül a velőt tartalmazók feltörvék.

Lapos felületű, kidolgozott kődarab.

Egy kisebb s egy nagyobb homokkő-darab, melyen azonban a munkálásnak semmi nyoma.

Egy homokkő-darab, melynek felülete kérges, szabálytalan repedezéseinek a tűznek határozott nyomait viseli; hátsó felére pedig ferde kereszt — talán a tűz symboluma gyanánt — van karczolva.

Egy vörösre égetett, befelé hajlított peremű, minden diszítés nélküli edénydarab.

Egy mészkődarab, melynek felső, síma felületén erősen odatapadt festékmáznak lemezei vannak, mely dörzsölve élénk vörösre fest, a nélkül, hogy a mázlemez leválnék a közetről. Nagyon érdekes és fontos e kődarab, mert az őskori tátovirozás módjára tanít bennünket. Találtunk ugyanis már eddig több helyen vas-oxyd darabokat, melyek némelyikén a vakarásnak nyoma van; találtunk márványdarabot, s törött kőalapácsot, melyeken most is meglátszik, hogy vörös festék dörzsölésére használták; néhány nyakdísz gyanánt hordott s átfúrt édesvízi kagylónak háta vörös színű volt, mely azonban dörzsölés vagy mosás után eltűnt. A vörös színnel alkalmazott tátovirozásnak elég bizonyítéka ez; azonban csak az imént említett kőlap mutatja azt, hogy a vakart vagy dörzsölt festékporból pépet készítettek, ezt kenték síma kőlapra, s keményre száradva, e kőlappal dörzsölték a befestendő testrészt vagy egyéb tárgyat. Nem számítom ugyan ez ősi lakokat a vastagbőrűek közé, de talán kevésbé voltak azok a hiúság ez áldozatánál érzékenyebbek, mint a kényes bőrű modern emberek.

31. szám. A sáncz keleti kapujánál leásott árkokban:

Tűzpad felső lesimításának, keményre égett néhány darabja.

Három hasogatott s csiszolatlan kőeszköz.

32. szám. Alig 28 ctm. mély korhanyréteg fenekén, feldúlt tűzhely körül:

Kiégetett s felső részen lesímitott tűzpad-darabok.

Három nagy darab 10 ctm. vastag csigapad, melynek felső lapja símára csiszoltatott. E csigapadokat a tertiär rétegből szedték, s ez ezer és ezer apró csiga- és kagylóból tömörült kövület, a kemény kagylók éle és hegye miatt nagyon czélszerű s alkalmas volt a csiszolásra.

Egy jaspisból hasogatott késpenge.

Puhább, fekete színű kőzetből csiszolt s átfúrt kőbalta töredékének hegyes fele.

VIII. 66.

33. szám. Temető helyiségben, feldúlt tűzhely közül:

Tűzpad darabjai között, vörösre égetett agyaghasábok,

Nagyobb mennyiségben állati csonthulladék.

Élénk vörös színű festékdarab, mely minden oldalán símára van vakarva.

A legdurvább edénydarabok között, néhány finom, feketére égetett, mészbetéttel diszített edénytöredék.

XVII.

Egy közép nagyságú, vörösre égetett agyaggyöngy.

Egy trapez idomú, egyik végén élesre csiszolt kövéső, minőt már több ízben találunk. Ezen az imént említett idomú kövésők roppant elterjedt s általánosan kedvelt eszközök voltak. Előfordulnak azok kivétel nélkül Európa összes államaiban s minden múzeum nagy számmal bír ilyeneket. Dánia és Svédország is csak annyiban mutat eltérést, hogy ott sokkal nagyobb és vastagabbak s rendszeren sílexből készültek.

VIII. 51.

Tojásdad, nagy kerek lyukkal ellátott, csiszolt csontbaltának töredéke. Csontbalta találatot: Dobszán (Abaujm.) kőbalta agyagkúp, agyagkarikák s egyéb csonteszközök között;¹ továbbá a tisztaugi s a tordasi (Hunyadm.) őstelepen.² A m. n. múzeumban van egy lábbeli kaptafaalakú csontesákány Szikszóról (Abaujm.), melyen a nyél számára történt átfúrás 24 mmnyi. Külföldön a morvaországi byčiskálai præhistorikus barlangélet között találatot néhány.³ Van azonkívül a koppenhágai s berlini provincialis múzeumokban egy-egy példány. A stokholmi múzeumban van több ilyen, azon különbséggel, hogy azokon a nyél számára készült lyuk nem kerek, hanem inkább négyszögű és kivésott.

VIII. 60.

Öt darab, egyes szarvalakban függélyesen emelkedő, átfúrt edényfül, melyek a törés részén kerek idomra csiszoltattak.

Egy kisebb agyagméces, az eddig gyakrabban előfordult alakban.

V. ö. X.
87, 88.

Három darab, több lapján hasogatott, hosszúkás kova magkő (nucleus).

34. szám. A temető helyiségben, 51 ctm. mély korhanyréteg alatt, nagyobb üregben három csontvázra akadtunk. Feltűnő volt már régebben előttem, hogy a csontvázak mindig a második sárga színű földréteg tetején fekszenek s fekete korhanyföld takarja azokat. Tüzetesebben kutattam tehát itt azután, hogy miként helyezték halottaikat a földbe. Elhagyattam gondosan nagyobb területen a csontvázak körülötti korhanyréteget, s arról győződtem meg, hogy a halottak számára nem ástak gödröt, hanem a puszta földre fektették, s úgy kotortak föléje a korhanyrétegből nagyobb halmot, mely természetesen évezredek óta

¹ «Arch. Értesítő.» II. 94.

² U. o. II. k. 3-r. 294.

³ «Correspondenz-Blatt.» XIII. 6. sz. 47. l.

elmosódott; most is azonban a temető helyiség képezi legmagasabb pontját a sáncznak. Ha gödröt ástak volna halottaik számára, úgy a behányt földnek nemcsak színe, de a talajkeménység is nyomát mutatná annak, a mint a beásást a sánczárkoknál kétséget kizárólag be lehetett bizonyítani.

Ez üreg első ép csontvázának mellén keresztbe fektetett gyermek csontvázának néhány apró darabja s koponyarészei maradtak fenn.

Az ép csontváznak arcza előtt állott egy picziny s egy háromszor akkora tölcseralakú talpcsöves edény. A nagyobb edénynek tálas részét itt is — mint eddig minden egyes példánynál — szétnyomta volt már a fölötte levő föld súlya; egyenesen álló talpcsöve ép volt ugyan, de szétmállott, mire ki akartuk emelni. Fekete színű, szárított volt, élénk vörös máznak foltjaival. A picziny halott talpcsöves edényének tálas részét megmenthettük. A tál átmérője 16 ctm. s külső oldalán, közel a széléhez, 4 bütyök van rajta, egymással ellentett irányban.

A nagy, ép csontváz bal válla mellett, szokottnál vastagabb, teljesen ép átfúrt és VIII. 63. csiszolt, fekete színű kőbalta.

Az arcz irányában, de attól körülbelül 40 ctm. távolságban: egy kisebb, minden oldalán hasogatott lapokkal bíró, szürke színű kova-magkő; egy patakkavics s egy használati szerszámnak kidolgozott szarvas-aganacs hevert.

E nagyobb üregben egy második nagy csontváz, mely teljesen ép volt ugyan, de számtalan vastag fagyökér nőtte keresztül az egész csontvázat. Fekvési iránya és helyzete ugyanaz, mint az eddigiekénél; koponyája is hosszfej (dolichocephal) mint az eddigiek kivétel nélkül. Arcza előtt egy félégetett, fekete színű edényke állott, melynek domború feneke csak kissé van lelapítva, hogy könnyebben megállhasson. A bütykök két egymásfölsőtti sorban vannak rajta, melyek közül a felsők átfúrtak.

Közvetlenül az előbbeni mellett volt a harmadik nagy csontváz, úgy hogy a csontrészek távolsága csak 16 ctm-ert tett ki. A koponya felső része hiányzott, s az álkapcza mellett, egy ép édesvízi kagyló volt.

Az egész testen érintetlenül, s természetes helyzetében volt meg minden csont, csak a zsugorított helyzet következtében kiálló térdei voltak megbolygatva. Valószínű, hogy ezen harmadik csontvázhhoz temették későbbben az említett, közvetlenül mellette s vele egyenközűen fekvő ép tetemet, s e későbbi hozzátemetkezés alkalmával bolygattattak meg kiálló lábszárai. E két közvetlenül egymás mellett fekvő csontváznak csak egy nagy, tölcseralakú talpas edénye volt.

Hogy családtagok egymás mellé, vagy együtt temetkeztek, arra már több példát találtunk. Egy korbeli felnőttek, vagy felnőttek gyermekeikkel közvetlenül egymás mellett vagy egymás fölött fekvve többször találtattak, a mi a sírontúli élet sejtelmének vagy hitének bizonyítéka s a társadalom alapját képező családi kötelék fejlettebb fokára enged következtetni.

35. szám. A temető helyiségben egy gyermeknek sírja. A test olyannyira elkorhadt, hogy a csontokból, valamint a koponyából csak néhány rész maradt meg. Megvizsgálva a XVIII. koponyarészeket, azok egyikén lékelést (trepanatio) találtam. Ez operatiót még a gyermek 207 a, b. életében alkalmazták s túl is élte még azt, mert a koponya átlékelésének körvonalain, kidomborult csontképződmény látható. A koponya átlékelésének szokására számos helyen találunk példát az őskorban, habár nem dívott annyira, hogy általánosan alkalmazták volna.

Joly * számos példát említ Algir, a Kanári szigetek, Mexico, Peru s kivált Franciaország dolmeneiből. Hazai tekintélyek állítása szerint e magyar kifejezések: «agyafúrt ember, agyafúrt gondolat» szintén a trepanatióban leli alapját. Régi történetírók szerint azon hiedelemben lékeltek volna át a koponyát, hogy az ember szabadabban gondolkozzék, s a lélek a halál pillanatában könnyebben szabadulhasson a testből. Halál után is alkalmazták tehát a trepanatiót, levágván egy darabot a koponyából, melyet átfúrtak s erekllye gyanánt hordoztak. Broca szerint a fej különböző helyein alkalmazott lyuk nem a «trepan» általi fúrás, hanem éles kőkéssel történt kimetszés által készült. Az itt talált koponya trepanatioja azonban inkább furást, mint metszést mutat. Életben átlékelt koponya van a berlini provincialis múzeumban, s a prágai múzeum bír két koponyát, melyek a halál után lettek metszés által megcsönkítva.

A porladt csontváz mellékletei:

Világos zöld színű kővéső, az ismert alakban.

VIII. 52.

Öt darab picziny agyagedénynek ezüstforintos nagyságú s vastag fenéke.

Az ismert alakú talpesöves edénynek egy kis példánya.

Figyelemmel kutattam itt is az után, vajjon a halott számára ástak-e gödröt? s arról győződtem meg ez alkalommal is, hogy sírgödröt nem ismertek. Sírgödröt keresve, történt, hogy mélyebbre ásattam az üreget, s legnagyobb meglepetésemre, a halott fekvésének niveauja alatt, alig 23 ctm. mély földréteg alatt hamurétegre akadtam, mely majdnem egy méter mélyen terjedt lefelé s egy terjedelmes összehányt tűzhely volt. Nagyobb mennyiségű hamu s kevés széndarab között tűzpad-darabokat, egy, az eddigieknél nagyobb s 8½ ctm. mély mécsalakú agyagkanalat, — két kisebb jaspis pengét, — állati csonthulladékot — s cserépdarabokat találtunk. A töredékek között: vastag, durva vörösre égetett, — bütykökkel diszített, fekete színű, erősen szárított, — picziny, halványzöld szemcsékkel kevert, vörös agyagú — együtt találtatott. Az edények ki és befelé kanyarodó peremein a lelapított vonalakban alkalmazott diszítés egyaránt fordul elő.

36. szám. A sáncz északi oldalán, néhány négyszögölnyi területen, elszórtan:

Néhány munkálatlan mészke-darab.

Egy nagyobb vörösre égetett agyaggyöngy.

Hasogatónak használt patakkavics.

Két darab égetett s átfúrt agyaggula.

3 darab, függőleges nyujtványban emelkedő s átfúrt edényfűl, melynek törésrészei símára csiszoltattak.

Égetett edénytartó, agyaggyűrű és különféle edénytöredékek. Az egyik igen durva, majdnem 1½ ctm. vastag edény síma fenekén mély fúrás kezdtek, de a lyuk még nem éri át a fenék egész vastagságát.

37. szám. A temető helyiségben nagyobb üreget kezdtünk, melyben 45 ctm. mélyen, még a sötétbarna korhanyrétegben egy gyermeknek elporladt csontvázára akadtunk, melyből csak néhány koponyarész s végtagesontok maradtak meg. Kevéssel a csontok fölött egy **XV. 148.** pápaszemalakú bronz-spiralis; a csontok körül édesvízi kagylók darabjai s néhány vörösréz

* JOLY: «Der Mensch vor der Zeit der Metalle.» 102. l.

darabka hevert, a mi valószínűleg gyűrű töredéke, mert két ujjesont zöld patinával van festve. Mélyebbre ástuk le az üreget, egész a második, fehéres sárga színű kemény talajig, a melyen rendszeren a zsugorított csontvázak fekszenek s csakugyan a föld felső niveaujától számítva 78 ctm. mélyen, a második talajréteg kezdetén, két egymás mellett — szabályosan zsugorított helyzetben — fekvő csontvázra bukkantunk, melyek még érintetlenül voltak, csak vastag gyökerek pusztították s járták keresztül-kasul a csontvázat. Az egyiknek fejét csak darabokban, a másikat azonban egészen épen vehettük ki. A csontvázak mellett egy silex-vakaró, néhány jaspis és opál kődarabka s két szétmállott, tölcésérialakú talpcsöves edény volt. Ezenkívül az edények egész csoportja vette körül a csontvázakat, azonban csak négyet tudtunk ép állapotban kivenni, a többi mind elporladt. Az egyik igen durva, félig égetett, melynek fenéke is gömbölyű s csak kissé van lelapítva hogy jobban megállhasson; legöblösebb részének átmérője 16 ctm. — Kettő tojásdadalakú fenékkal bír s igen durva. A negyedik, igen szép és legnagyobb példánya azon edényeknek, melyek a halottaknál gyakrabban fordulnak elő, s keskeny kerek nyílásuk, feltűnő picziny fenekük, s kétsoros büty-

XX. 230. kökkel diszített öblük által tűnnek fel. Ezen utóbbi edényben egy mészbetéttel diszített edénycserep feküdt. Ezen mész- vagy krétabetétes diszítés igen jó izlés s a keramikának már nagyobb tökélyére vall, úgy hogy nagyon hajlandó az ember ezeket már későbbi kor kézművének tekinteni, s mindeddig a halottak mellett ily betétes diszítésű edényt nem is találtunk. A jelen eset azonban — hol ily mészbetétes edényt találtunk a halott mellett fekvő tökélytelenebb edényben — azt mutatja, hogy őskori telepünknek zsugorítva eltemetett népei bírtak már ily mészbetéttel diszített edényeket. Valószínűleg azonban csak igen ritka díszedények voltak ezek itt, mert ilyen ép edényt még egyetlen egyet sem találtunk, s a cserépdarabokból sincs több, mint a mennyi rajzban a diszítések között lett felvéve. Azért rajzoltatott le valamennyi darab, mert mindegyik más-más alakú diszítést mutat, a többi kezdetleges diszítésű edénytöredékekből azonban szekérszámra találtunk már.

Az edénycsoport mellett, világos vörösre égett s szalmatörökkel kevert földrögek heverték kisebb töredékben. A két nagy halottra hányt földben közvetlenül a csontváz fölött, egy, függélyes csúcsban emelkedő s átfűrt edényfűl volt, melynek törésszélei gondosan le vannak simítva. Bizonyítékul szolgálhat e körülmény arra, hogy e csúcsban végződő magas edényfüleket csakis konyhai edényekre készítették; de ugyanazon nép használta azokat, mely zsugorított halottjaihoz legnagyobbbrészt csak tökéletlenebb, szárított és bütykökkel diszített edényeket mellékelte. Az edénycsoport mellett ételmaradék is volt, mert apróbb állati csontdarabok is heverték körülötte. Sírögödre ezen két halottnak sem volt, s e mellett bizonyít azon körülmény is, hogy a halottnak egyes edényei, nagyobb távolságban voltak a csontváz körül elhelyezve. Pedig — eltekintve attól, hogy az esetleges beásást a földrétegzeten is észre kellene venni — oly széles és nagy gödröt bizonyára nem ástak, hogy abban a halott körül, ily távolságban helyezhették volna el a hozzátartozó edényeket.

Feltűnő volt azonban, hogy míg a fehéres sárga színű, kemény talajon fekvő halottakra egyszerűen csak barna színű korhanyföld kapartatott; addig közvetlenül a halottak mellett, nyugati oldalon, a fehér talajon, nagy köralakú, sötétbarna foltot vettem észre, mely a fehér keménytalajba beásott, s azután barna színű korhanyfölddel betemetett, mély gödör volt. Nagy gondnal hanyattam ki e kerek gödörből a behányt barna színű földet,

mely között következő tárgyak voltak: égetett földrögnek néhány kisebb darabja; picziny széndarab hamu nélkül; egy emberi szemfog; picziny fekete obsidian szilánk; 1 állati oldal-borda; 4 állati csontdarabka; felhasogatott csontszilánkok; egy felső részén síma mészkő-darab; 2 kova késpenge; 2 kemény cserépdarab; picziny tölcséralakú talpesöves edénynek töredéke s egy nagyobb edényfül.

A kerek gödörnek átmérője 2 méter, s mélysége is ugyanannyi volt, a halott fekvésének niveaujától számítva.

38. szám. A temető helyiségben 70 ctm. mélységben egy kettős sírra akadtunk. A csontvázak egyikéből csak kevés csontdarab maradt meg s ennek melléklete, egy igen díszes, átfúrt s csiszolt kőbalta volt. A balta hossza 10 ctm., szélessége 4 ctm., vastagsága $3\frac{1}{2}$ ctm. VIII. 64. A közvetlenül mellette fekvő másik halott, medenczecsontjától a lábujjakig teljesen épen maradt, érintetlenül, szabályosan zsugorított helyzetében; felső testéből azonban csak itt-ott voltak részek, s koponyáját is apró részekre nyomták a belé fúródott vastag fagyökerek. Ez utóbbi mellett öt darab apró silex penge hevert. Mindkettőnek rendes tölcséralakú talpesöves edénye, darabokra mállott.

Minden halott alatt találtam eddig nagyobb mennyiségben mészszi- (kalktuff) darabokat, mely szénsavas mészből ülepedés által képződik, mihelyt a szénsav elillant. Ezen, eleinte laza s puha közet idővel roppant tömör- és keménynyé válik. Nem kerülté ugyan ki figyelmemet az, hogy egy csontváz alatt sem hiányzott e mészszi-; de eleinte azt hittem, hogy véletlenül került a halott oly helyre, hol e mészképződmény létezett; annak lehetősége sem volt kizárva, hogy a tetem alatt képződött a mészszi-. Több helyen kutattam ugyanazon földrétegben, melyen rendesen a halottak nyugosznak mészszi- után, de nem találtam. Később néhány tűzpad fenekén is találtam nagyobb mennyiségben, minek folytán utólag arról győződtem meg, hogy e kemény képződménnyel raktak alapot a tűzhelyek számára. Ugyanezen célra használták tehát a mészszi-ot a halottaknál is és pedig nem véletlenül, hanem rendesen és szándékosan.

Jelen sírban nem apróbb darabok, hanem nagy és széles lapok, valóságos medenczét képeztek a csontváz alatt. A mészszi- tehát, a halott fekhelyének úgyszólván kiágyazására szolgált. Sír-gödörnek nyoma itt sem volt. Miután azonban a csontvázak, nem mint rendesen, az ősi földréteg felületén, hanem korhany földön feküdtek — mélyebbre ásattam az üreget, s azt találtam, hogy csak 33 ctm. vastag földréteg volt a halottak alatt, a hol egy terjedelmes nagy tűzhelyet találtam.

Ez, azt hiszem, szintén bizonyíték arra, hogy halottjaik számára sírgödört nem ástak. Azt ugyanis alig lehet feltenni, hogy e legmagasabb hegycsúcsra, oly magas földréteg jutott volna bármi módon a feldúlt tűzhely fölé, hogy kellő mély sírgödört ásva abba, még 33 ctm. térség választaná el a sírgödör fenekét, azon nagy tűzhely felső hamurétegétől, mely maga is még két méter mélyen terjed lefelé.

E mély, feldúlt tűzhely, nagymennyiségű hamuval tellett meg, mi mutatja, hogy többszörösen lesározva, soká használták. Hasábalakú égetett földrög s vastag, felső részén síma tűzpad-lapok nagyobb mennyiségben fordultak elő. A hasábok és lapok szalmatőrekké kevert agyagból égettettek. A tűzpadlapok némelyikére 7 párhuzamosan haladó vonal össze- XIX. 211, 213. tevésével, mæander és csigavonalas díszítést nyomtak. Azon égetett agyagdarabok, melyek nek felülete díszített, talán a tűzpadkának oldalfalain lehettek, de semmikép sem a tűzhely

felső használati részén, mert a diszítés a lehető legtökéletesebben conserválódott, a tűz azonban nemcsak összerongálta volna azokat csakhamar, de másrészt ezáltal is lett volna e helyen a diszítés.

A tűzhely körüli egyéb tárgyak:

Nagyobb, síma patakkavics, melynek szélei ütés következtében kicsorbultak.

Két darab, az egyik oldalán kisímitott dolgozó kő vörös homokkőből.

Egy síma márványdarab.

Őrlőkőnek felső része.

Nyolcz talpcsöves tölcseralakú edény, közöttük kettő vörös foltok nyomát hordja. Az egyikben, két párhuzamosan haladó szalag között, nagyobb hullámvonalas diszítés van fekete alapra vörös festékekkel mázolva. Egyiknek tányérfeneke pedig szűrőhöz hasonlóan, XIX. 216. három helyen lencse nagyságban át van fúrva. Az átfúrást már az edénynek égetése után eszközölték, a mi abból látszik, hogy a külső és belső oldalon kezdték meg az átfúrást, s a középső részt egyszerüen keresztül törték, úgy hogy kívül s belül, hol a lyuk fúrását megkezdték, tágasabb a lyuk kerülete, mint a középső részen.

Ez az első eset, hogy e talpcsöves tűzedények az itteni telepen a sírokon kívül fordulnak elő. Itt azonban csak alig felismerhető töredékeiben találtuk, ezen törés veszélyének olyannyira kitett edényeket, míg a sírokban a tál széles karimája törött le rendesen, de a talpcsövek általában épek maradtak. Schliemann is trójai ásatásai alkalmával számos ily edénynek talpcsövét gyűjtötte össze, azonban teljesen ép példányt — melyen megmaradt volna a tál pereme is — egyetlenegy sem talált.

Tizenegy darab azon már többször említett characteristicus, függőleges csúcsban végződő edényfülekből, melyek közül három példánynak oldalfali törés-része kerekre csil- XIX. 223. szoltatott.

Két lapos agancsvég, mely símitásra használtatott.

Egy kisebb agancshegy, mely vastagabb végén csekély mélységre kivájtatott s fölötte köröskörül életlen, valószínűleg kőkéssel egy barázdát vágtak, hogy az abba fektetett fonállal valamely nyélhez erősíthessék. Ugyanily módon kidolgozott agancsok Norvégiában * is találtattak azon különbséggel, hogy a vastagabb, kivájt rész oldalán még egy kis lyuk van fúrva, melyen át szeggel jobban megerősíthették a kivájt részbe illesztett nyelet. Mint lándzsahegyek ismeretese.

Egy vékony, végén négyszögletűre kidolgozott szarvas-agancs, melynek vastag vége átfúratott s kidolgozott hegyének egy része letörött.

Szarvas-agancs, melynek mellékágai letörettek s csak a főág vége lett kihegyezve. V. ö. X. 87. Az ismert-alakú kanalak egy ép példánya.

V. ö. Egy hegyes csúcsban végződő, keményre égetett, fekete alapon vörösre festett XVIII. 208. agyagpohár, milyen már a 12-ik számú üregnél is előfordult.

Néhány együtt talált edényfűl, különféle változatban és pedig: nagyobb edényen kiálló apró bütyök, mely csak diszítésre alkalmas; — ugyanilyen, de már nagyobb, 2 ctm.

* «Congrès international d'anthropologie préhistorique.» Stockholm, 1874. Sur le group artique de l'age de la pierre polie en Norvége. Par M. Oluf Rygh. Tom. I. 185.

vastag s 1.5 ctm.-nyire kiálló gomb, mely kényelmesen megfogható; — vékony s picziny edénynek hasas kidomborodásán levő apró bütyök, mely fonál számára vízszintesen átfúrta- **XIX. 214.** tott; vastag, vízszintesen terjedő bütyök, melyet kényelmesen meg lehet fogni s függőleges irányban van átfúrva; — egy vastag, függőlegesen terjedő nyujtvány, vízszintes irányban van átfúrva és pedig oly vastagon, hogy mindkét felén egy-egy ujj belenyulhat, hasonlít azon tágas fülekhez, melyek már egész markolatot képeznek; — az edény domborodására alkalmazott két erősen megfogható gomb, melynek átmérője 3 ctm. s egy ctm. távolságban **XIX. 218.** vannak egymástól; — egy 15 ctm. magas, igen durva, szemcsés agyagú s félig égetett edénynek oldalfalán, egy fenntebb a 17. számú üregnél már előfordult, félholdalakú edény-fül, mely 3 ctm.-nyire kiálló s vízszintesen terjedő, 6 ctm. hosszú bütyök volt, melyet még szárítás előtt vastag hüvelykujjal (melynek körömnnyoma 2 helyen is megmaradt) félhold **XIX. 222.** alakra nyomott a készítő. Az imént említett módon készült félholdalakú díszlet- vagy fülnek több példányát találtuk. A legkisebbet egy ujjbenyomásos edényen találtam, mely **XIX. 220.** azonban oly picziny, hogy csakis díszítés lehetett. Egy másik példányt, egy hasas részén függőlegesen karczott vonalakkal díszített edényen találtam, hol a vízszintesen kiálló félholdat már meg lehet ugyan erősen fogni, de azt hiszem, hogy még itt is csak mint díszítés szerepel. **XIX. 221.**

Ez üregben is, mint már több helyen, együtt volt ugyanazon üregmélységben s ugyanazon tűzhelyen : szemcsés és szemese nélküli, fekete agyagban szürke szemcse vagy quarcz-közet törmeléke, és vörös agyagban mészszemcse, szárított és többé-kevésbbé jobban égetett, mészbetéttel díszített és vörösre festett, ujjnyi vastagságú legdurvább használati edény a legvékonyabb díszedénykével. Elégé bizonyítja ez üreg, hogy mily roppant változatos volt azon kor keramikája s hogy mily alaptalan sok esetben a többé-kevésbbé tökéletesebb s legdurvább edényeknek korszakokra osztott elkülönítése.

Öt darab különböző alakú szár- és bordacsontból készült tű, melyeknél meghagyták a csont természetes alakját s csak végét hegyesítették és csiszolták ki élesre. Átfúrás egyiken sincs. **V. ö. VII.**

Négy darab hosszú s vékony, hegyre csiszolt nyílvég, mely a szélesbülő részen törött el.

Két kisebb patakkavics, melyen használati nyom nem található.

Egy csiszolt kőbaltának használat folytán lehasogatott oldalforgácsa.

17 darab késpenge, melyek közül 1 opál, 2 fekete obsidián, 7 jaspis, s 7 silexből készült.

12 darab, felső végén részint egyenes vonalban, részint félkörben csorbított vakaró, melyek közül 8 jaspis, s 4 silexből készült. Az egyik jaspis vakaró feltűnő szép, 5.5 ctm. hosszú, s felső szélesebb végén 2.1 ctm. széles.

Állati hulladéksont nagyobb mennyiségben volt a hamuréteg között, hol a velőt tartalmazó szárcsontok mind feltörvék. Nagyon érdekes e csontok között egy eddig ismeretlen állati koponya, melynek tetején egy köralakú, éles szegélyekkel bíró kivágott rés látható, melynek átmérője 2 ctm.

Feltűnő, hogy ily tömördek kő- és csonteszköz között, a nagy tűzhely közepén, még egy hosszánégyszög alakú, 2.3 ctm. hosszú s 1.7 ctm. széles, kovácsolt bronzvésőt találtunk, **XV. 145.** melynek egyik keskenyebb vége élesre volt köszörülve. Ha megfontoljuk, hogy hasogatott

köeszközök között oly tűzhelyen találtatott ez egyetlen bronztárgy, mely fölé későbbben szabályosan, zsugorított fekvésű s csiszolt köeszközzel felszerelt halottat temettek, úgy ez bizonyára a hasogatott és csiszolt kövek, továbbá a kő és bronzkorszak teljes elkülönítésének merev theoriája ellen vall.

39. szám. Összehányt tűzhely a következő tárgyakkal:

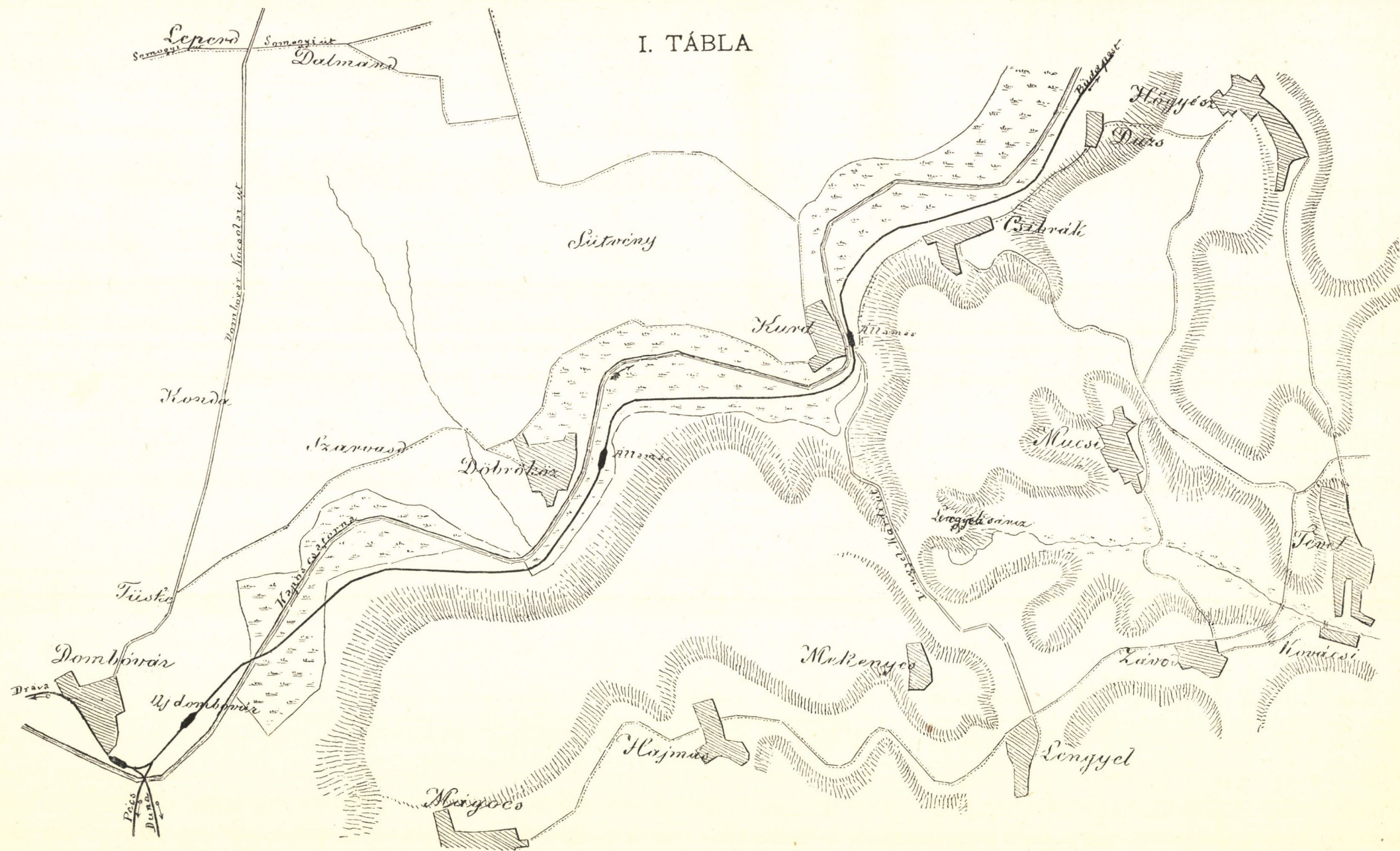
Egy $3\frac{1}{2}$ ctm. széles s 5 ctm. hosszú jaspis magkő, melynek két oldaláról elég széles pengéket hasogattak.

Nehéz s tömör csontból csiszolt kalapács. Foka lapos, az átfúrt lyuk átmérője 2 ctm. Az átfúrás részén használat folytán ketté törött.

Három szabályos, égetett agyaggula, felső lapos részén ferde kereszttel, s csakis egyik oldalán látható azokon az égetés nyoma.

Ugyanolyan sarkot képező tömör s vastag agyagdiszítés, minő már a 27. számú V. ö. X. 82. üregnél is előfordult.

(Folytatása következik.)

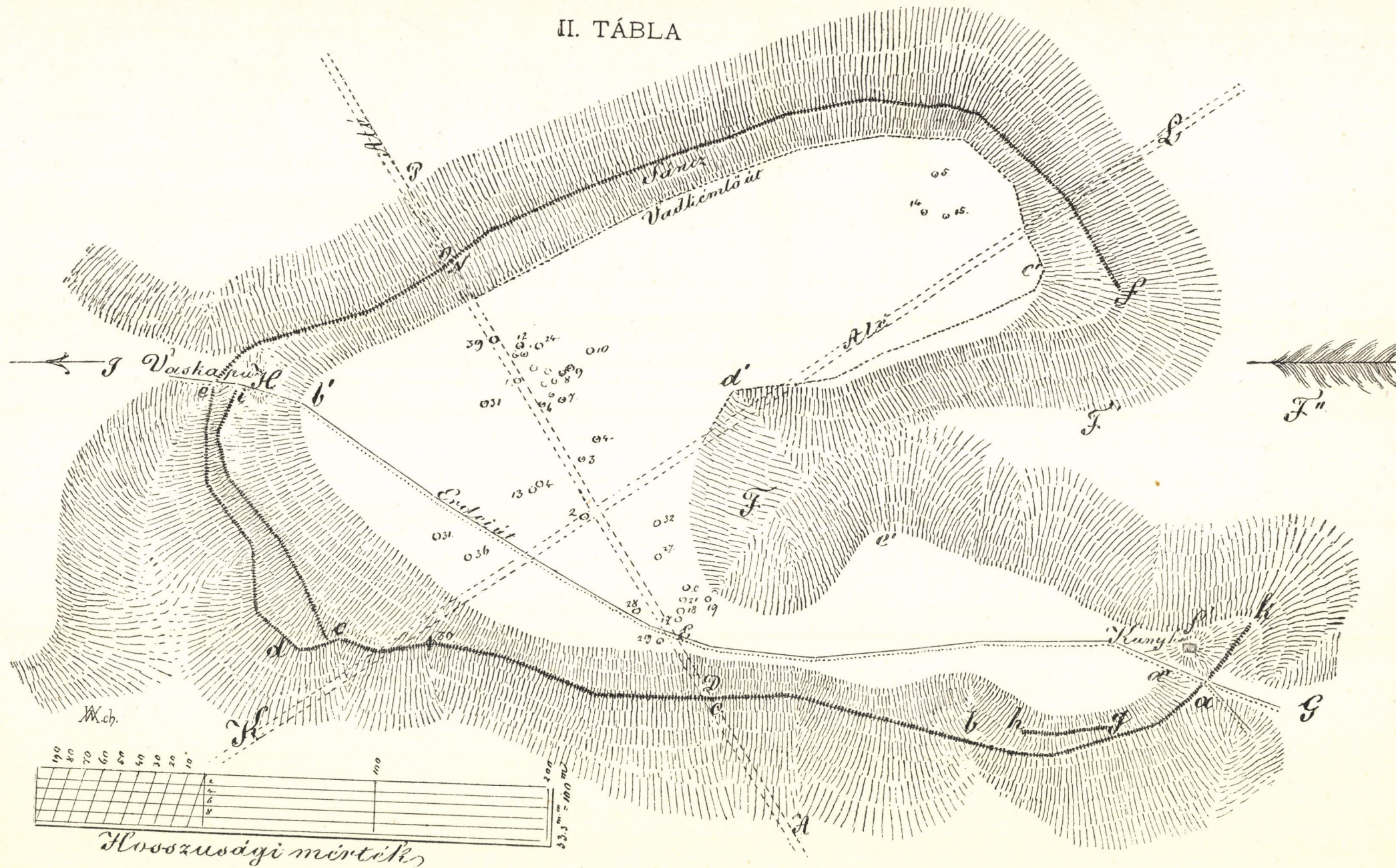

I. TABLA

Tisza-ékési rajz

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

II. TÁBLA

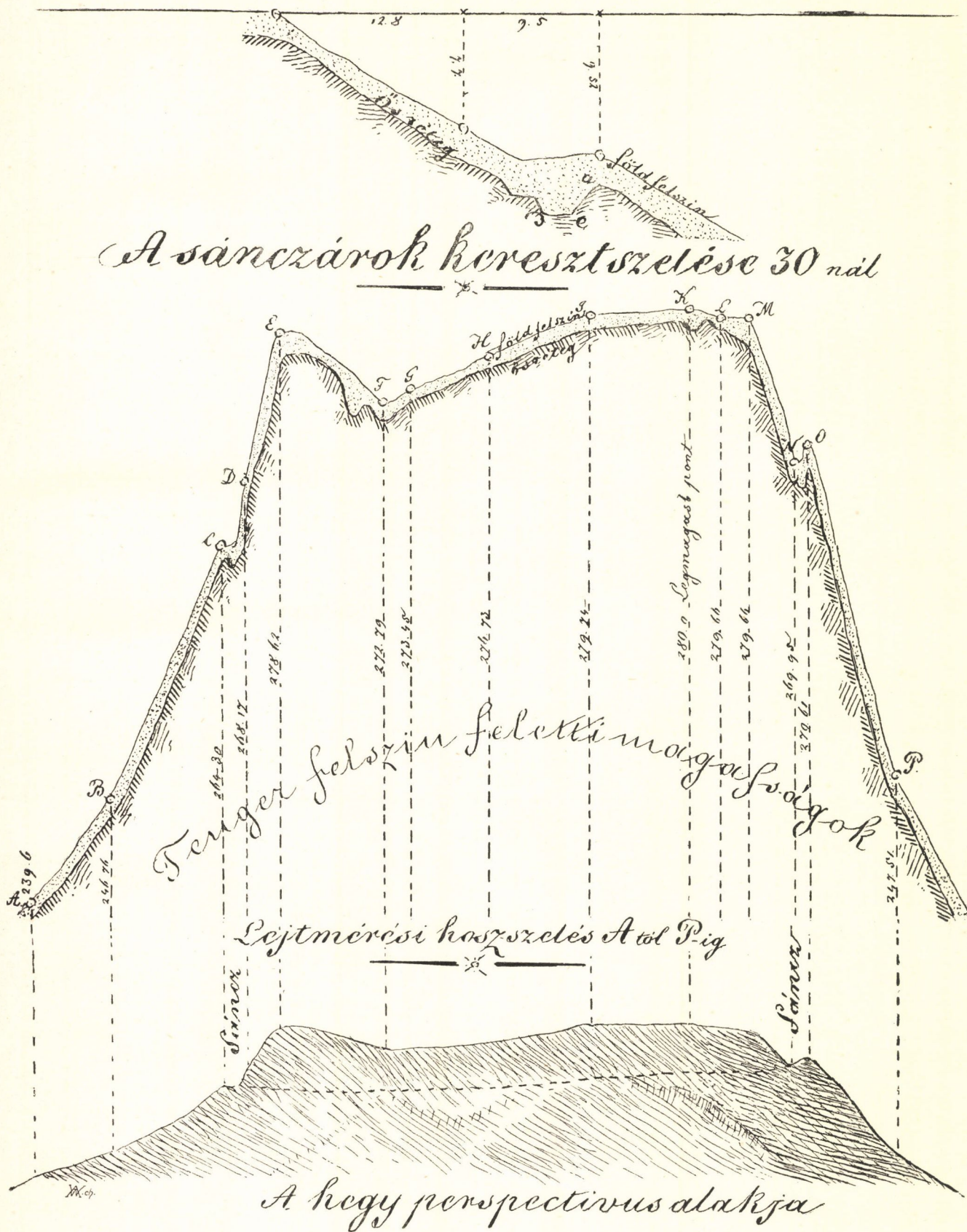

A lengyeli sándor terrya

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

III. TÁBLA

A sánczárók keresztmetszése 30 nál

90	80	70	60	50	40	30	20	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Hosszuságra nézve

100	53.3 m = 100 m
-----	----------------

lépték

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30

Magasság és keresztmetszetre

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

IV. TÁBLA

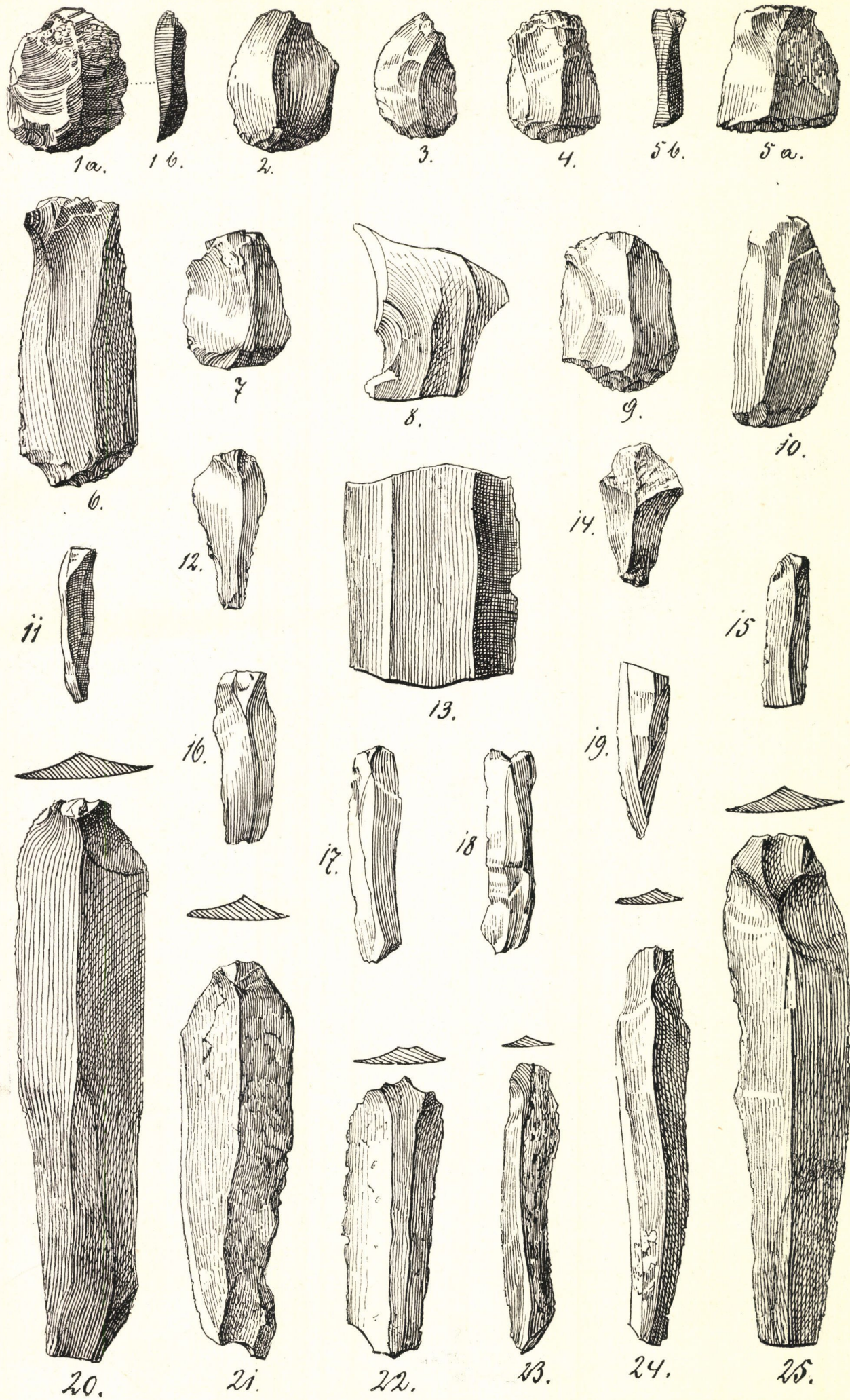
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

V. TÁBLA

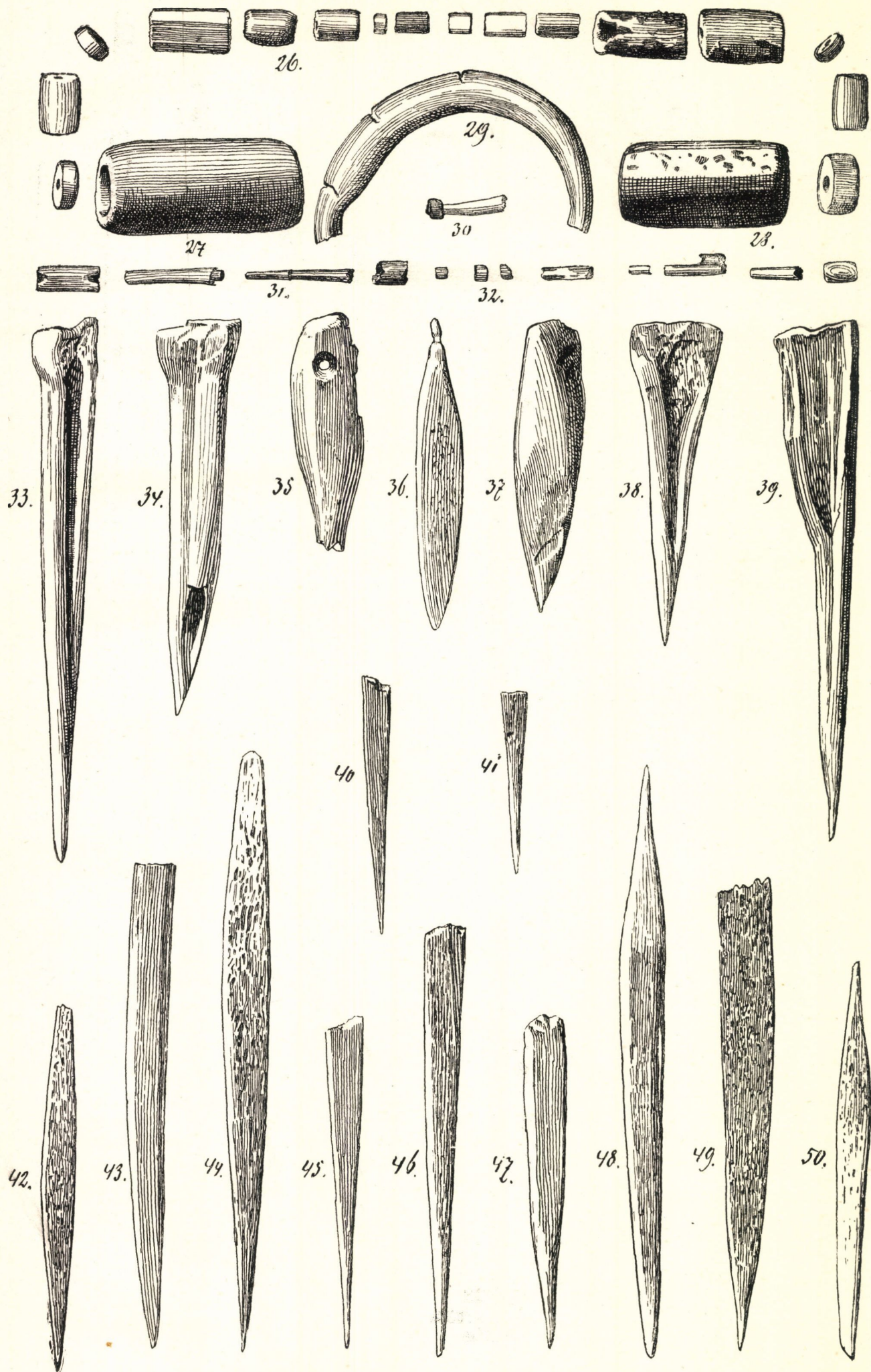
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

.VI. TÁBLA

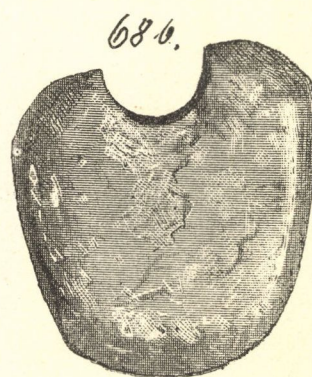
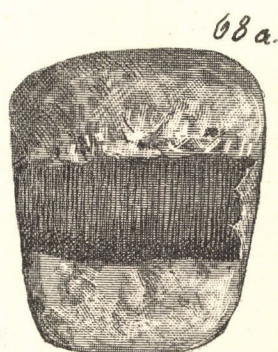
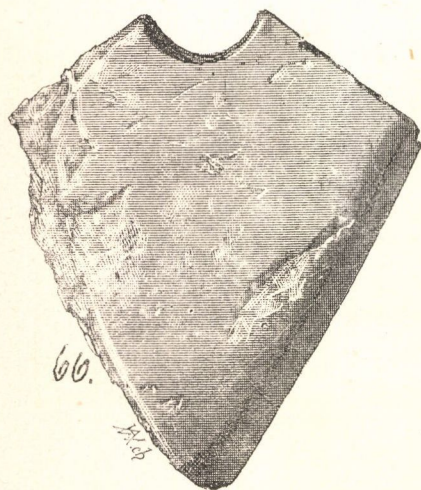
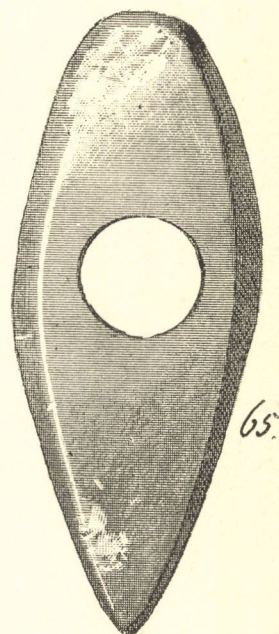
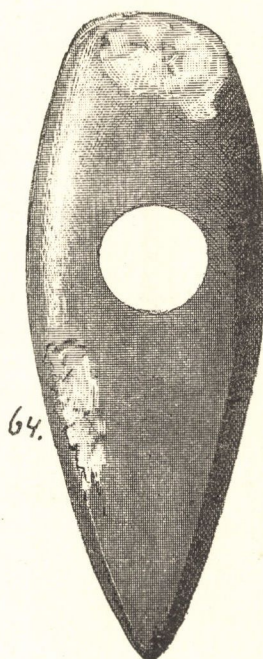
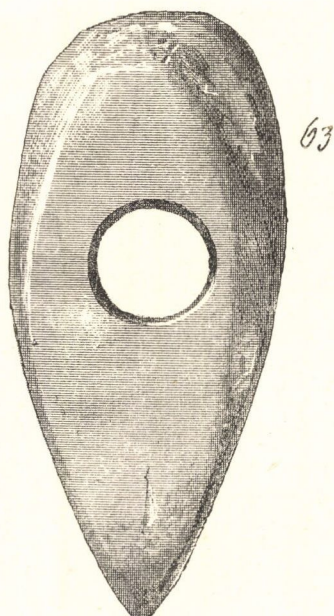
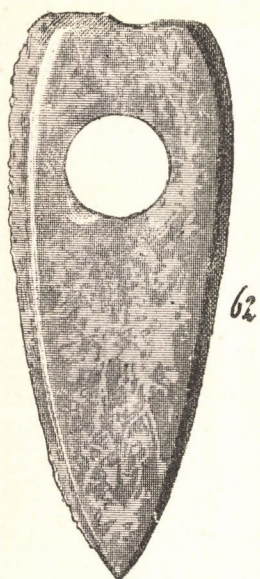
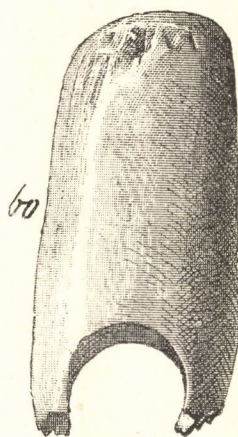
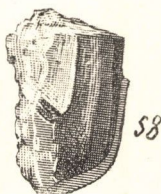
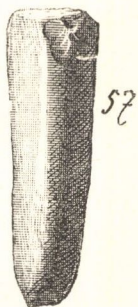
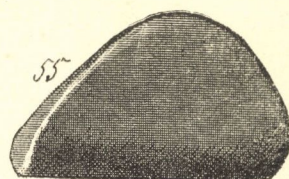
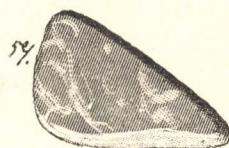
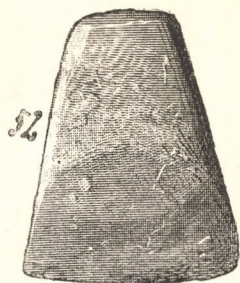
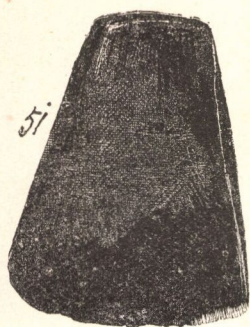
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

VII. TÁBLA

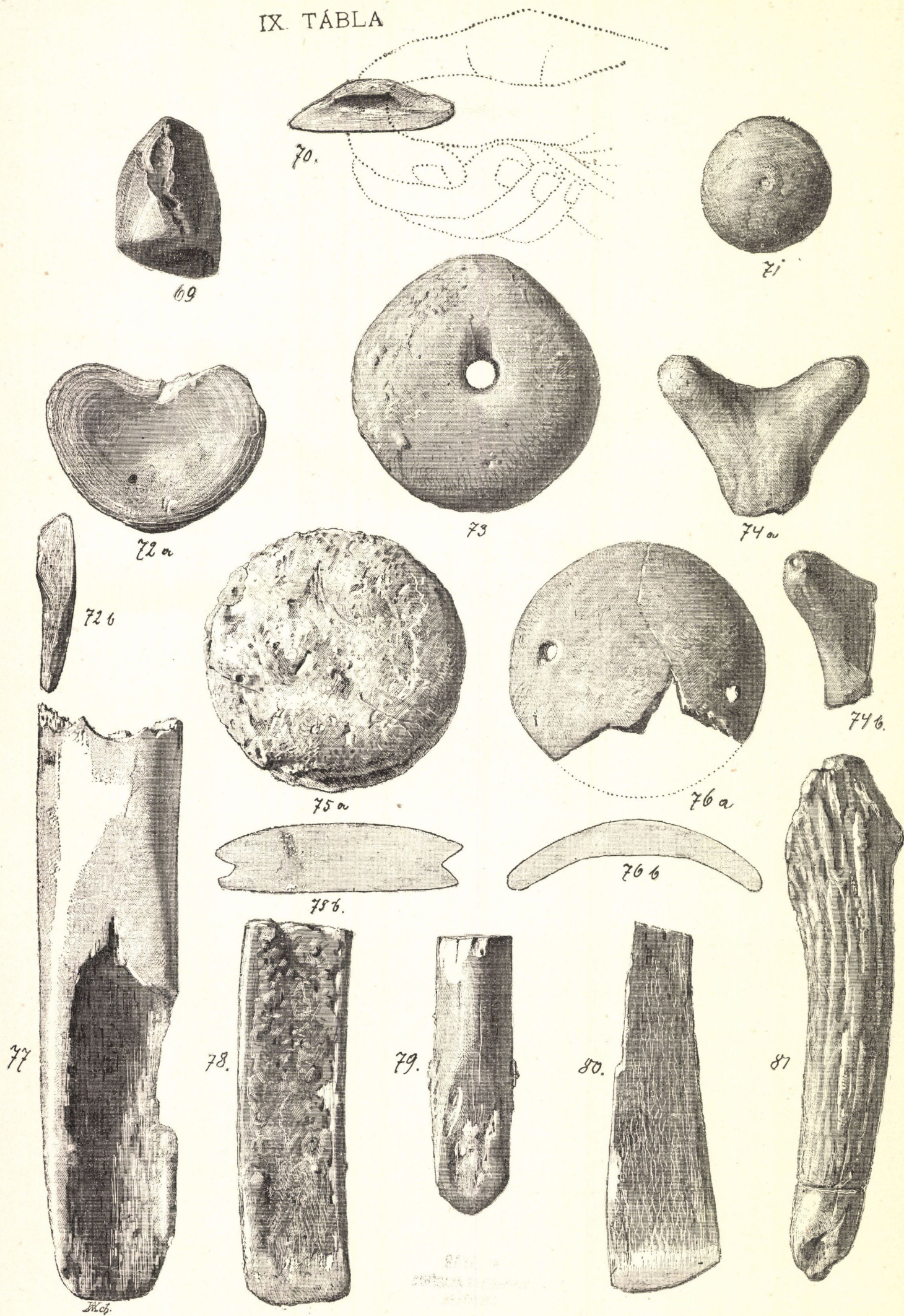
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

VIII. TÁBLA

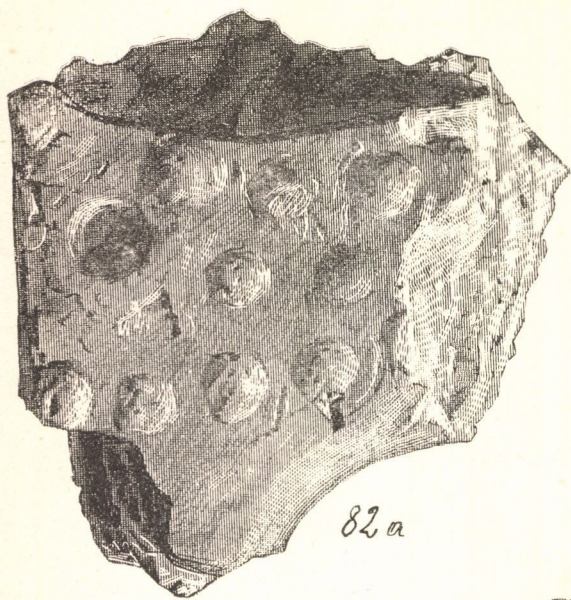
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

IX. TÁBLA

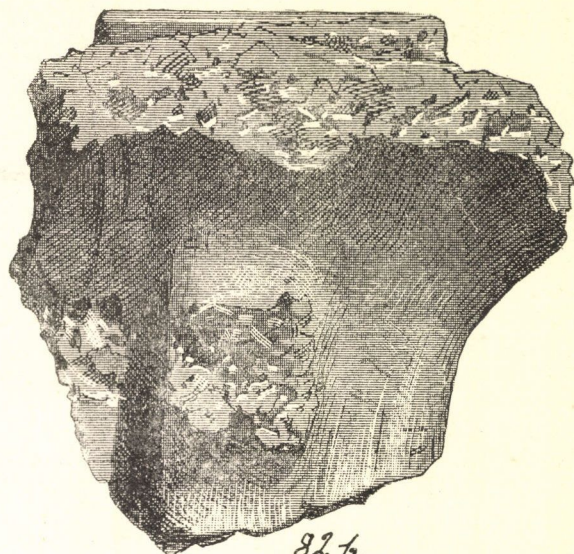

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

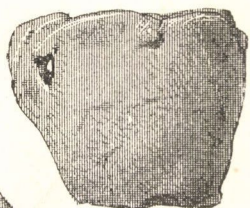
X. TÁBLA

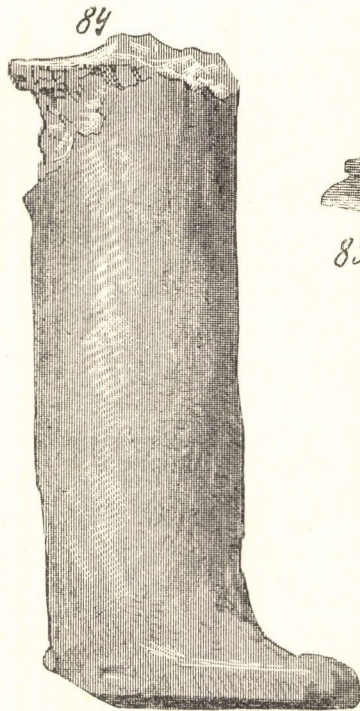
82a

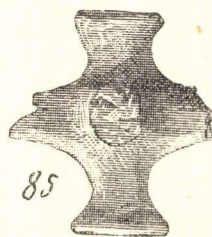
82b.

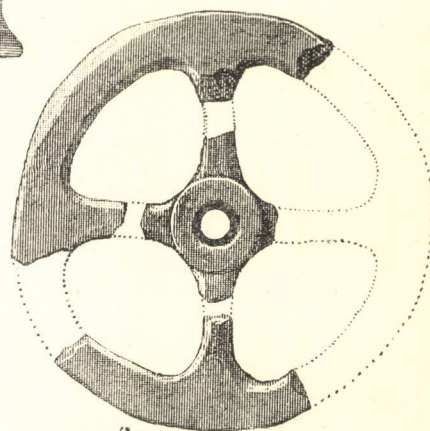
83.

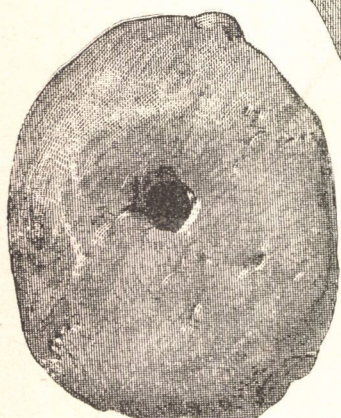
84

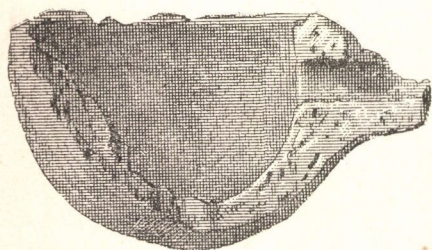
85

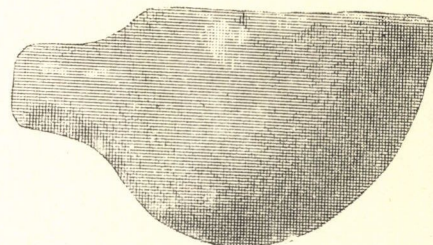
85b.

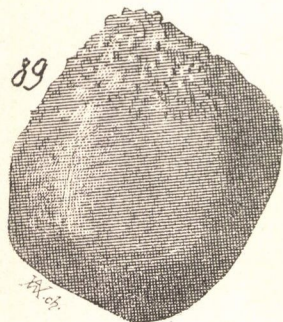
86

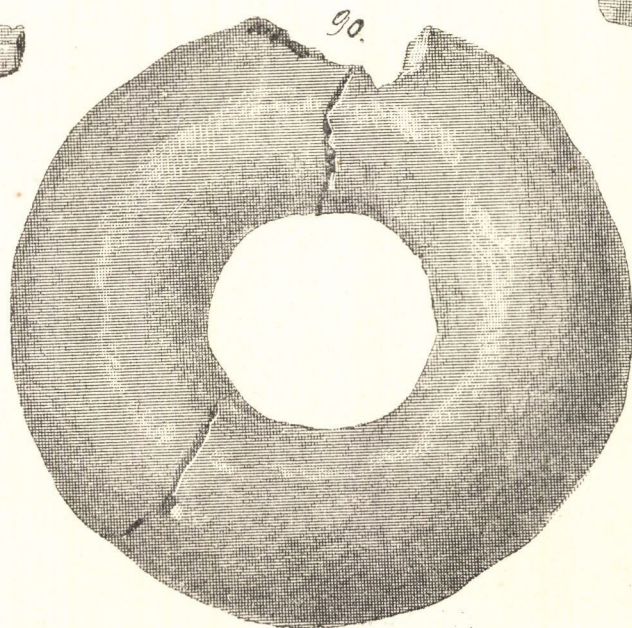
87

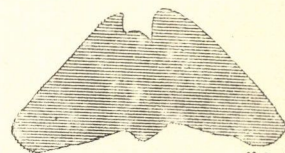
88.

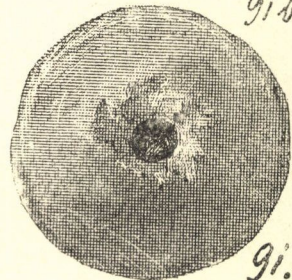
89

90.

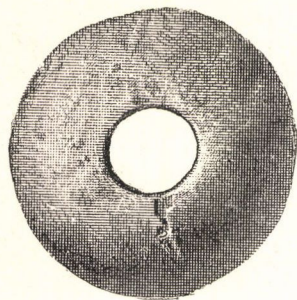
91b.

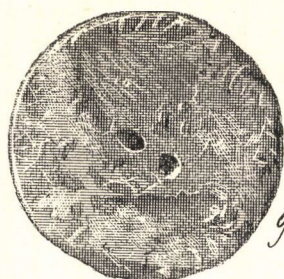
91.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XI. TÁBLA

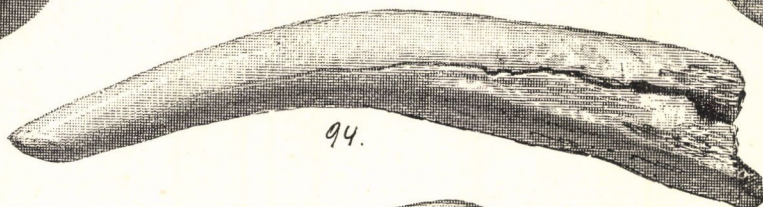
92.

93 a.

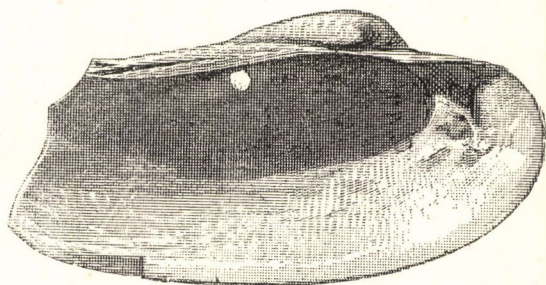
93 b.

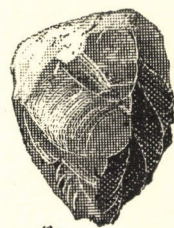
94.

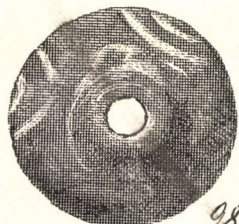
95.

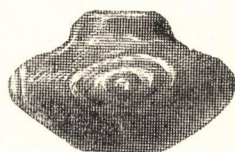
96.

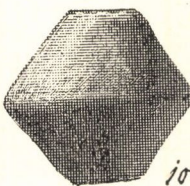
97.

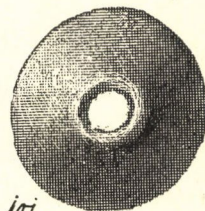
98

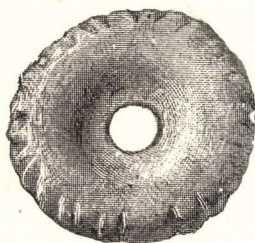
99

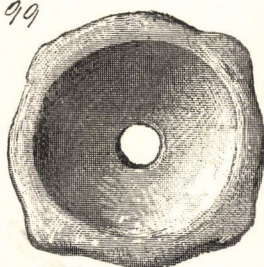
100

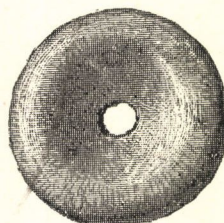
101.

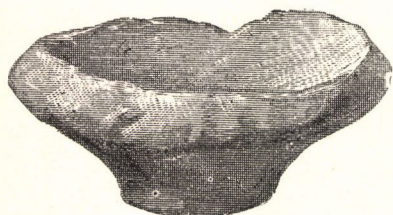
102.

103.

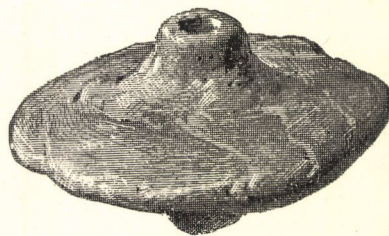
104.

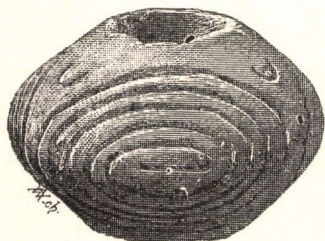
105.

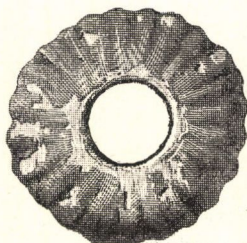
106.

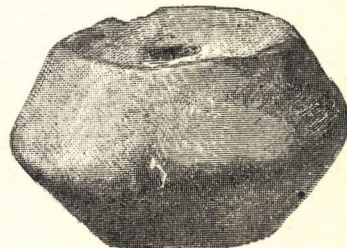
107.

108.

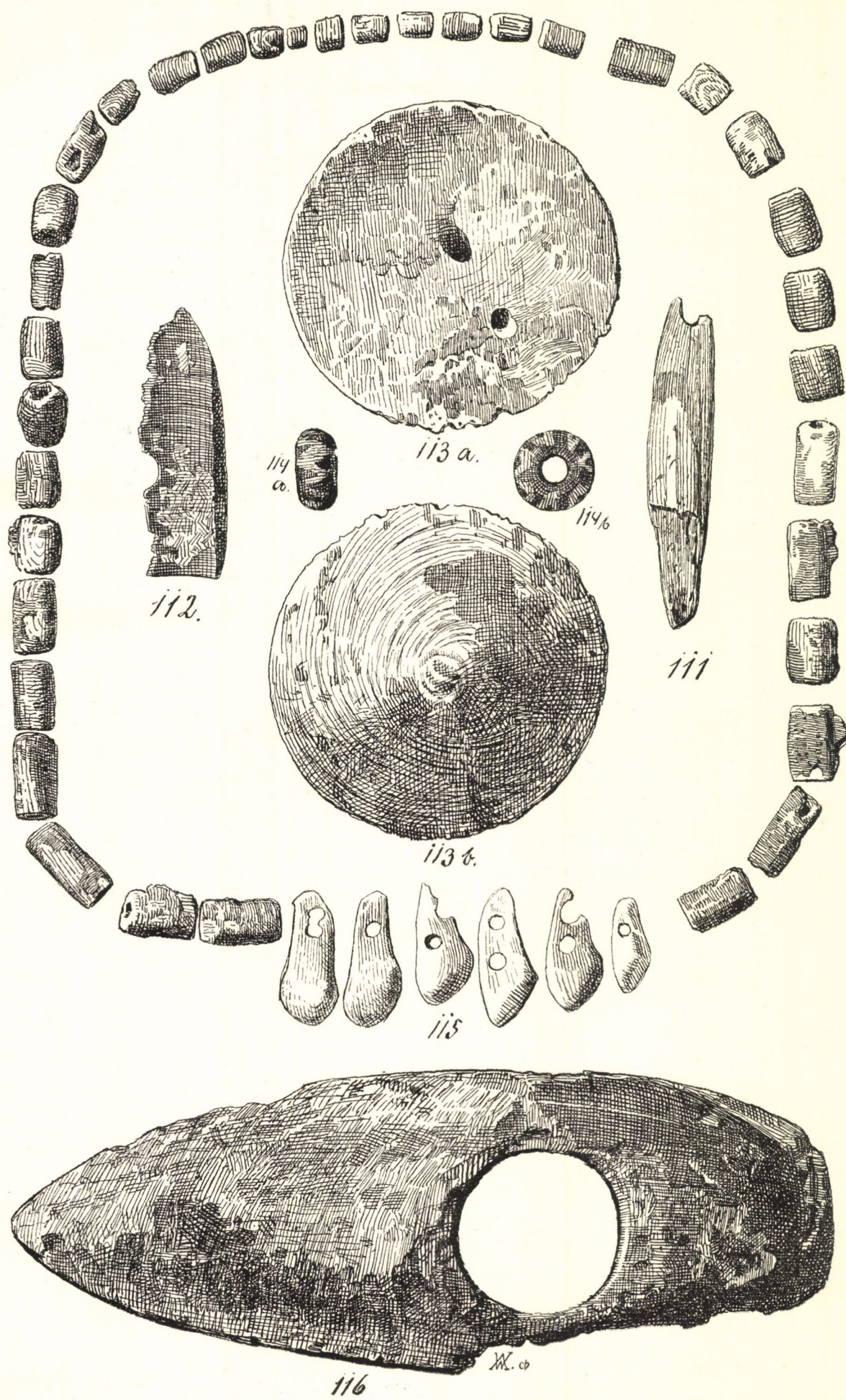
109.

110

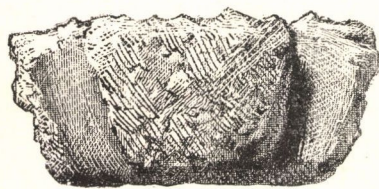
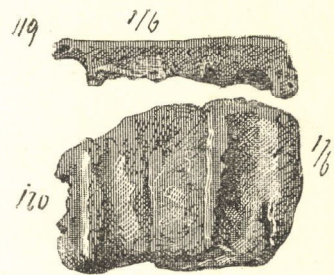
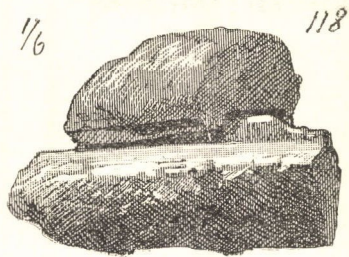
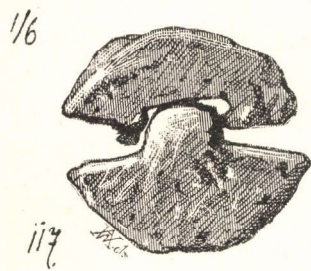
MAOTIK
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XII. TABLA

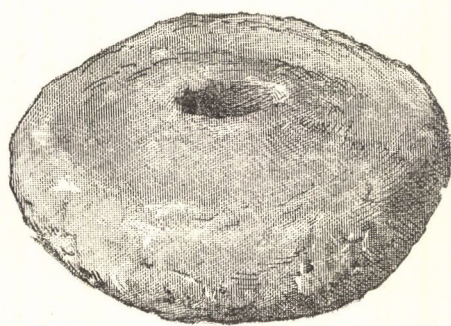

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

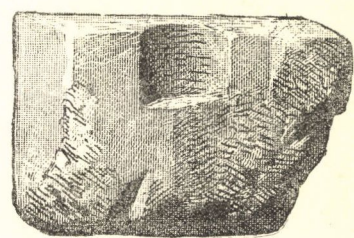
XIII. TÁBLA

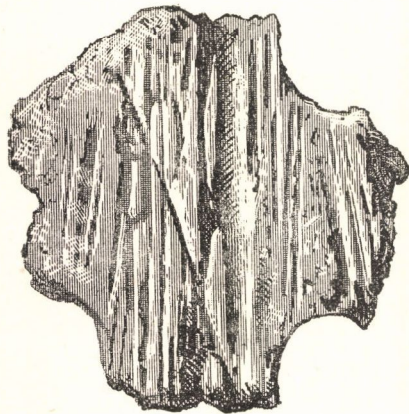
121 a

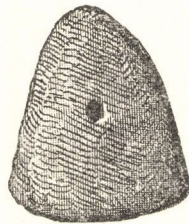
122

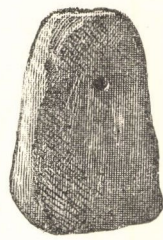
123.

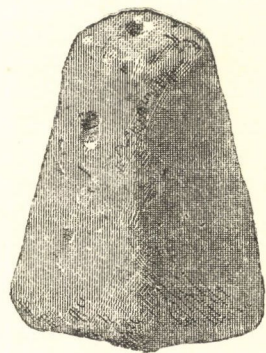
121. b

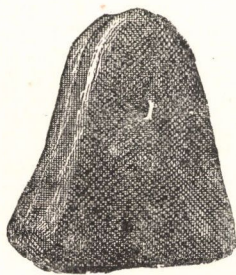
124.

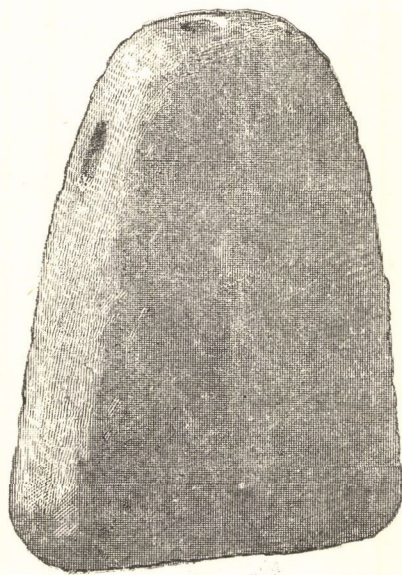
125

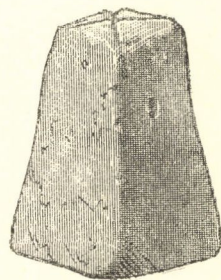
126.

127

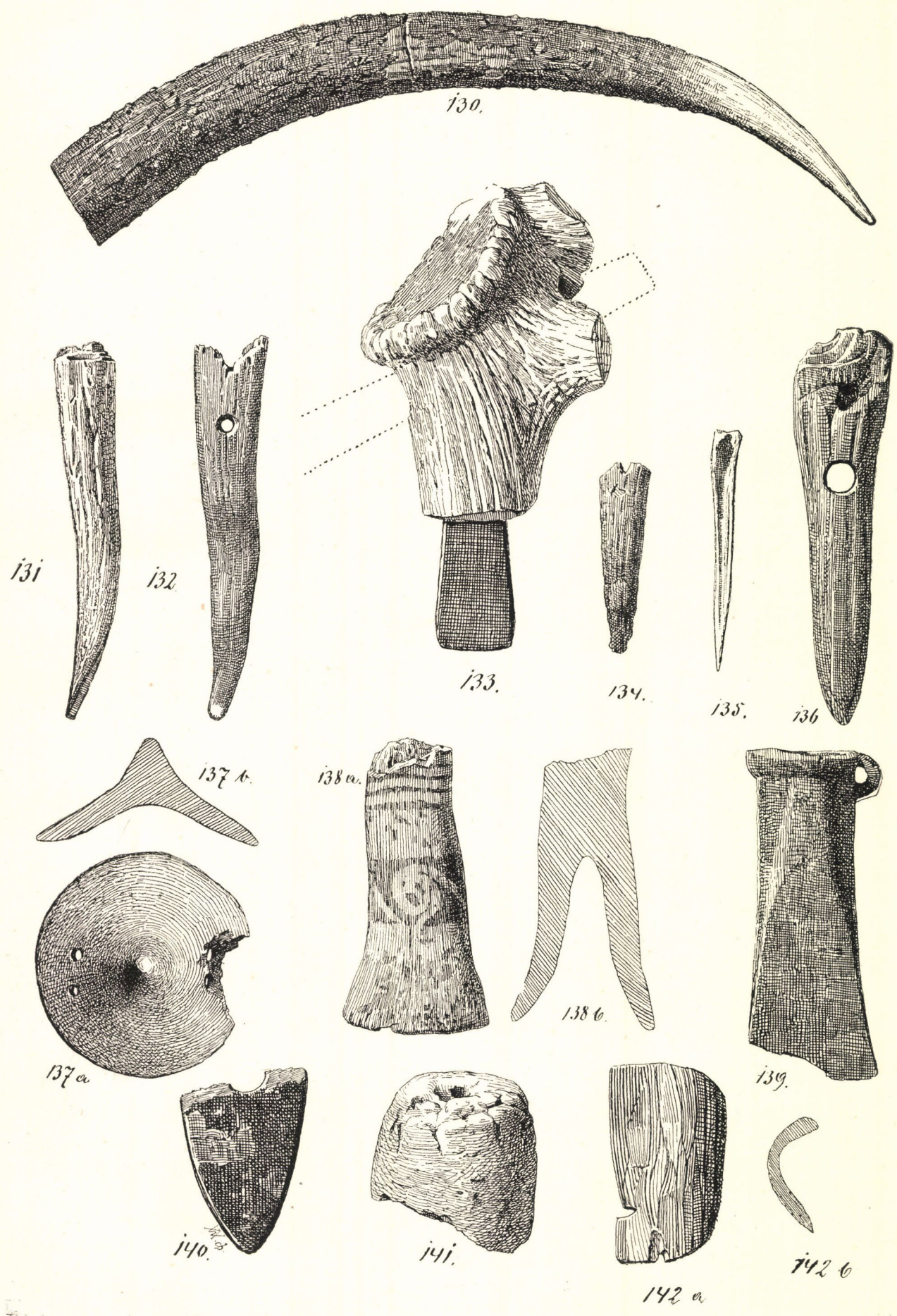
128.

129

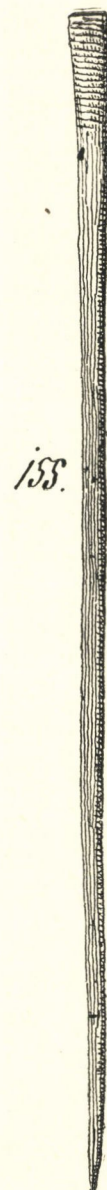
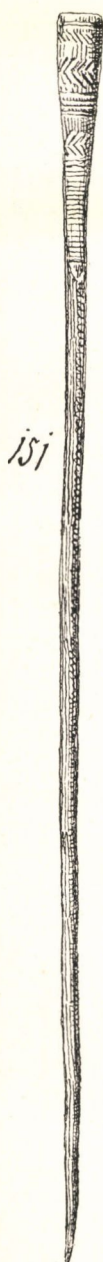
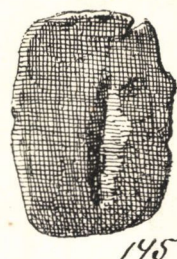
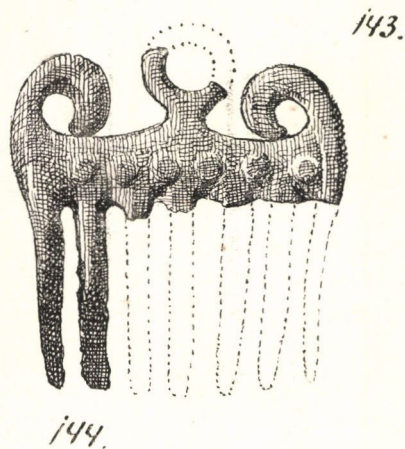
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XIV. TÁBLA

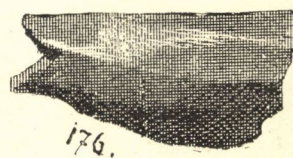
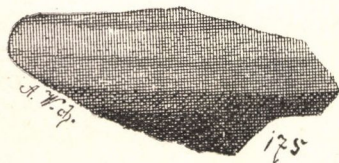
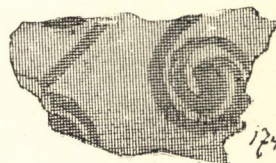
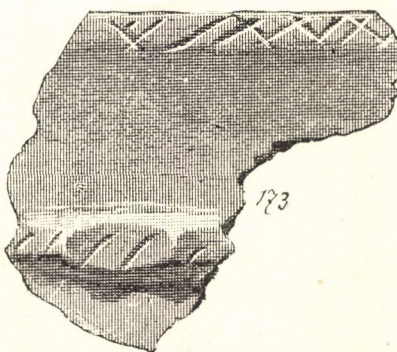
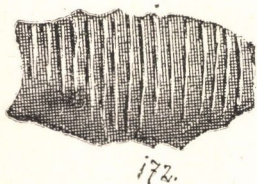
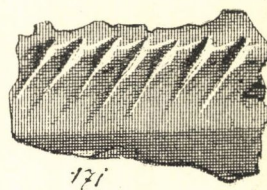
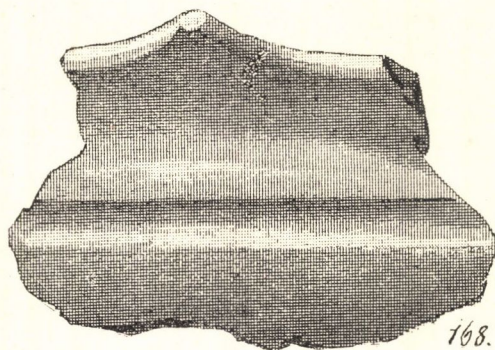
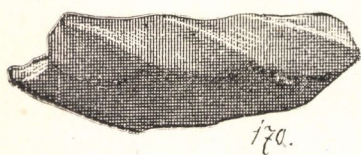
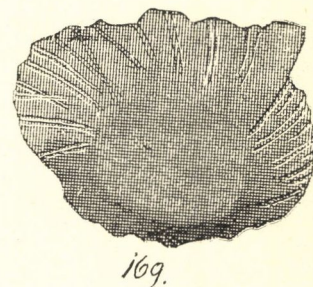
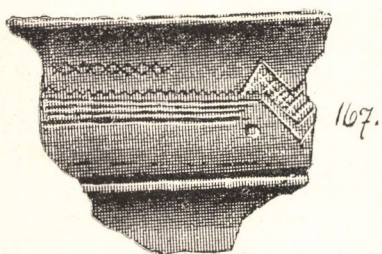
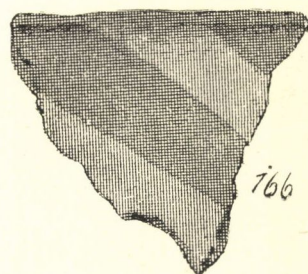
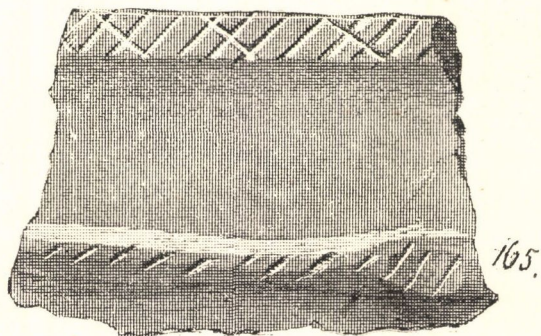
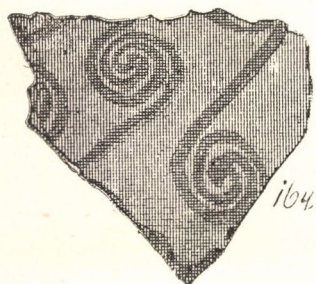
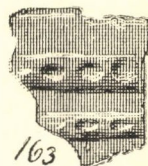
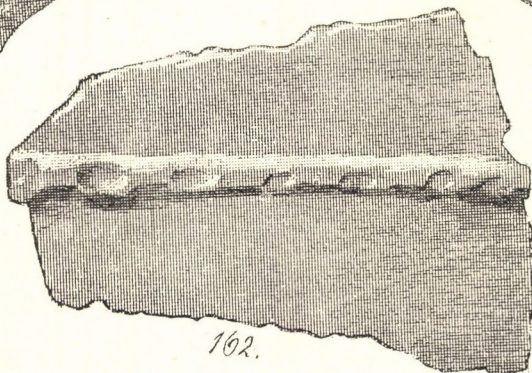
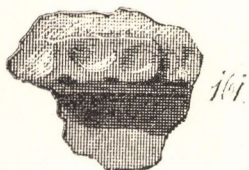
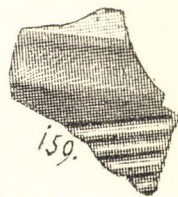
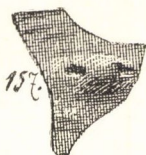
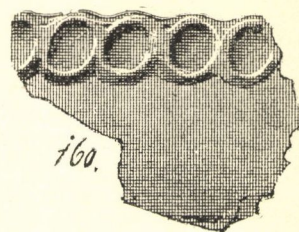
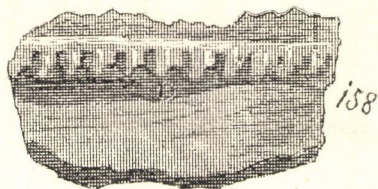
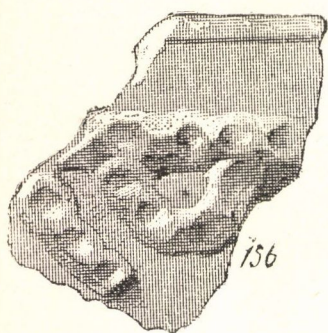
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XV. TABLA

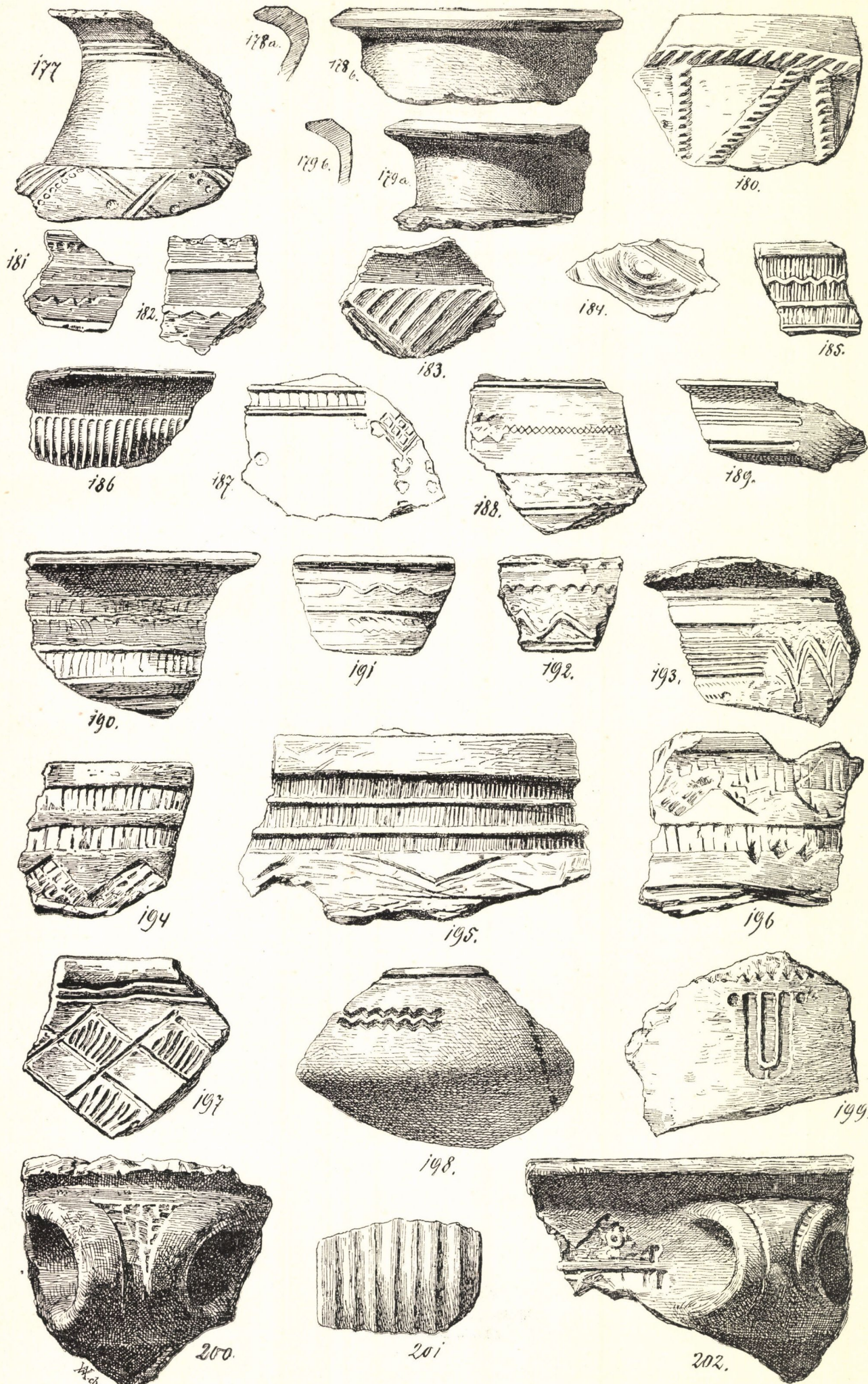
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XVI. TÁBLA

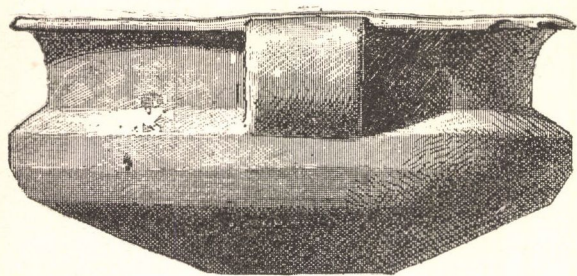
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XVII. TÁBLA

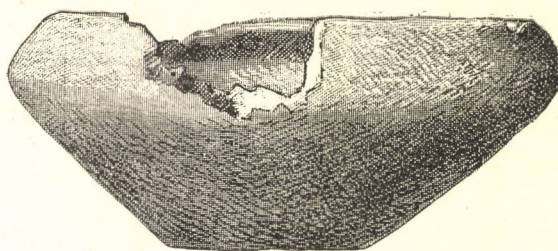

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

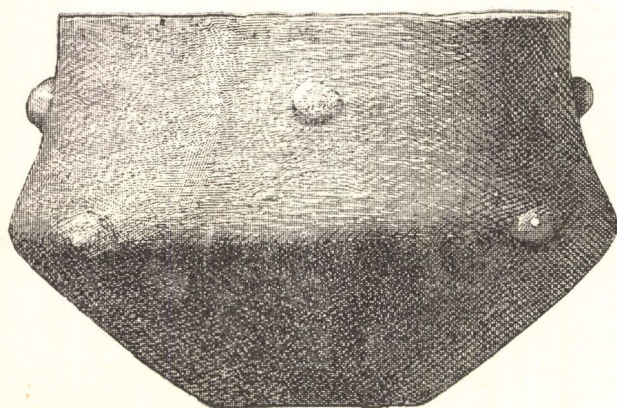
XVIII. TÁBLA

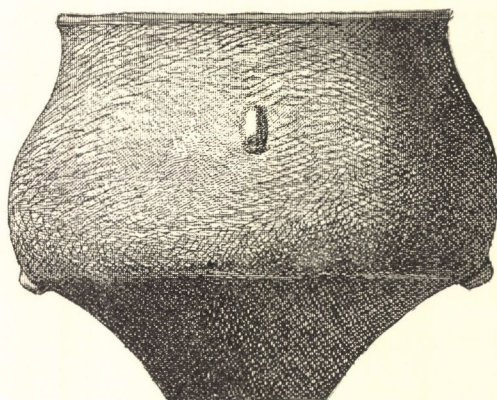
203

204.

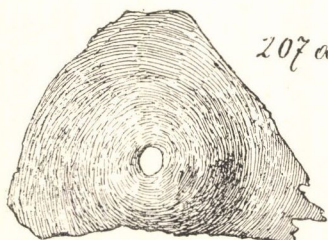
205.

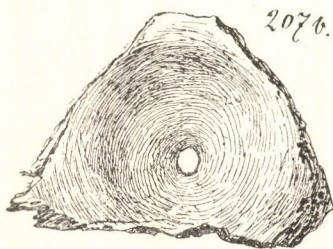
206.

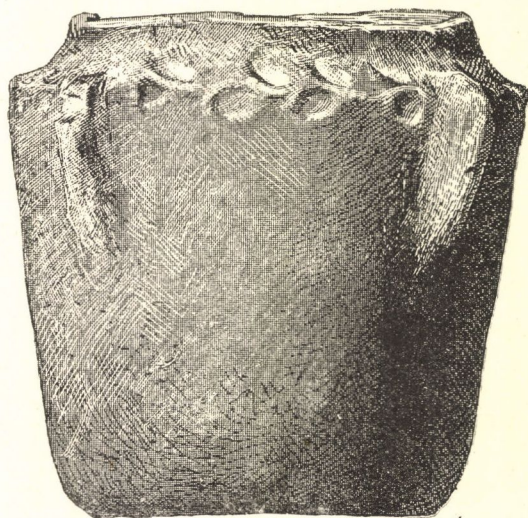
208.

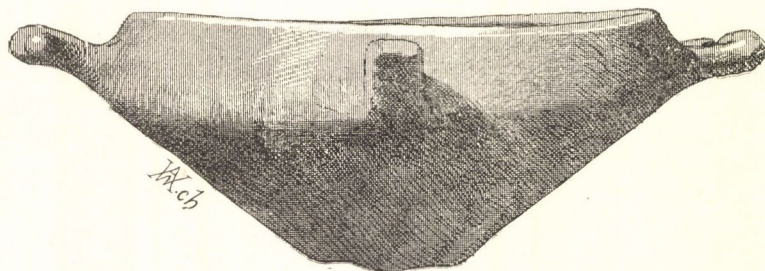
207a.

207b.

209.

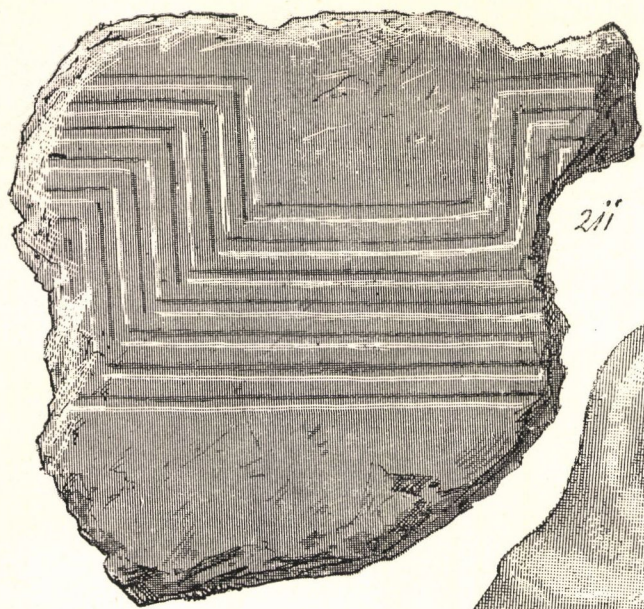

KKch

210.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

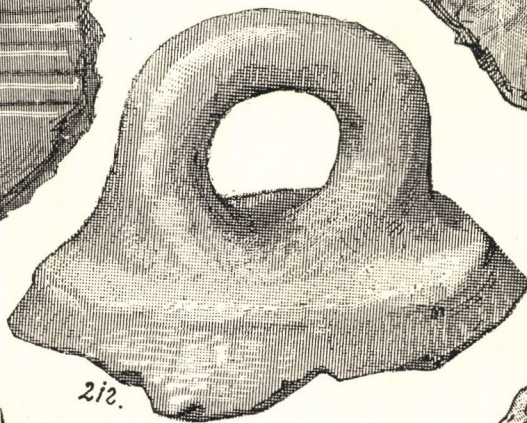
XIX. TÁBLA

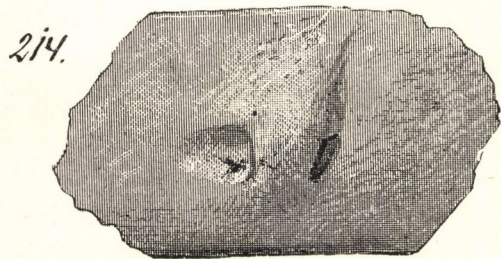
211

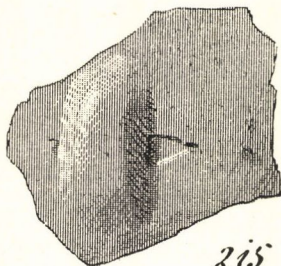
213.

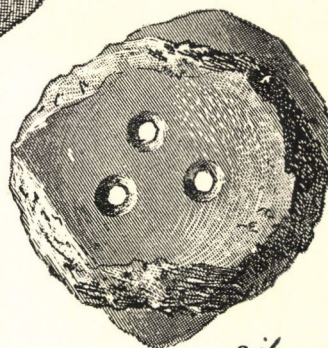
212.

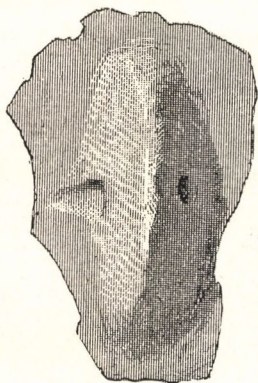
214.

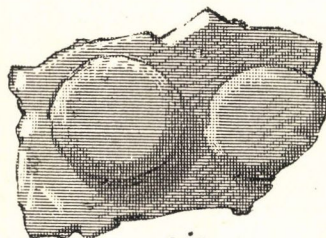
215

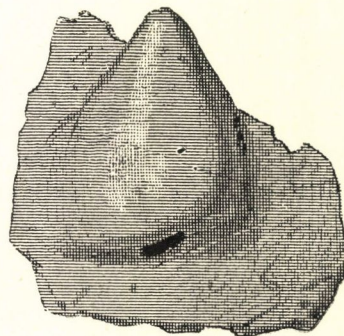
216

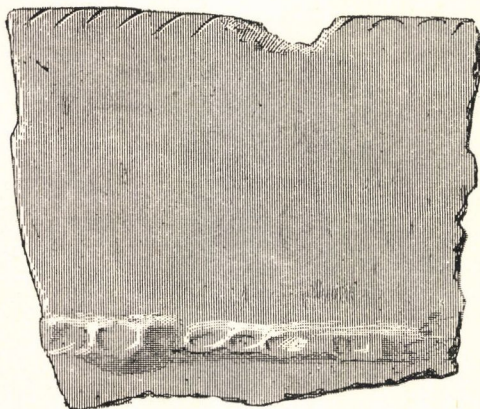
217

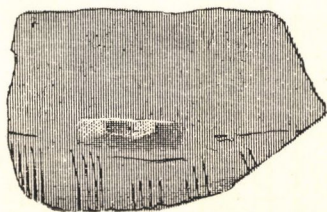
218.

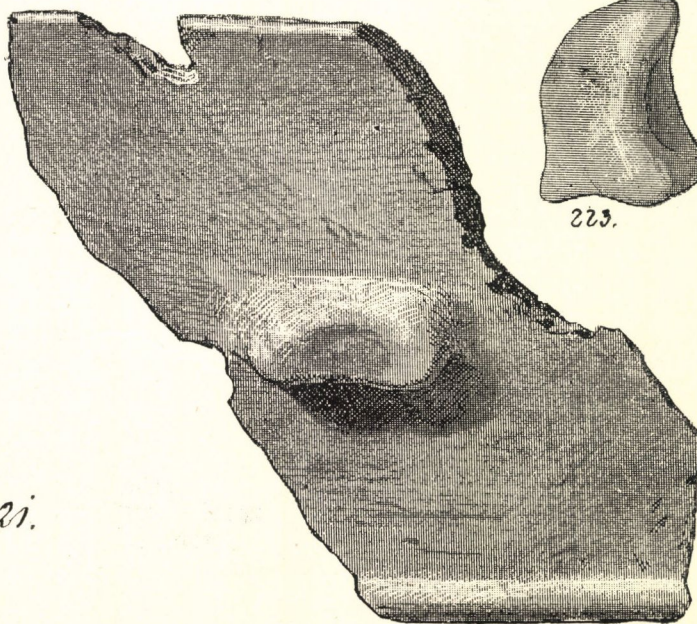
219.

220

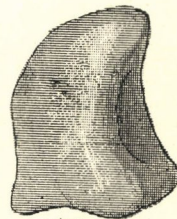

221.

222.

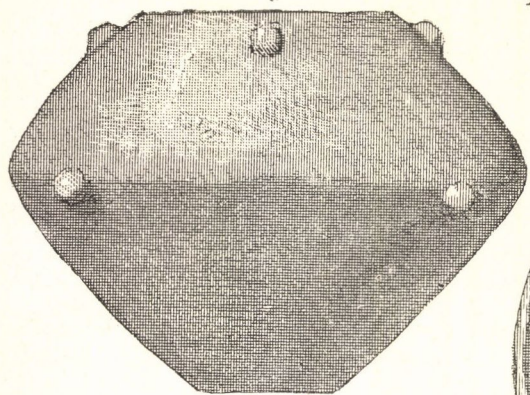
Al. sp.

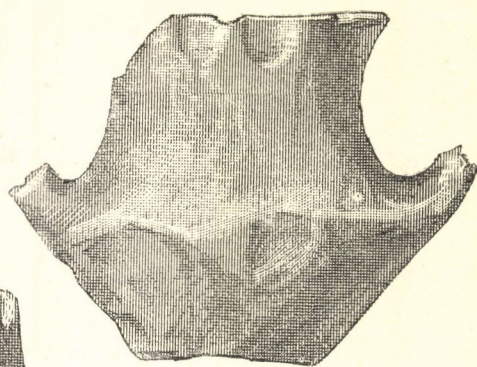
223.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

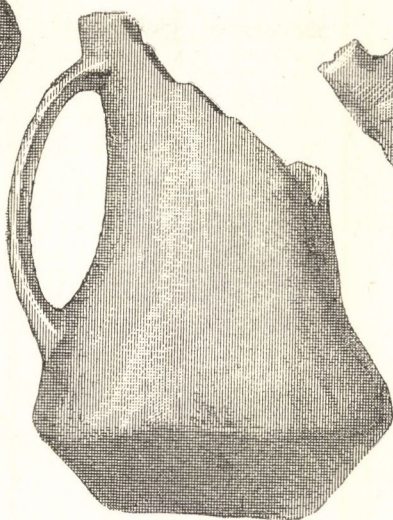
XX. TÁBLA

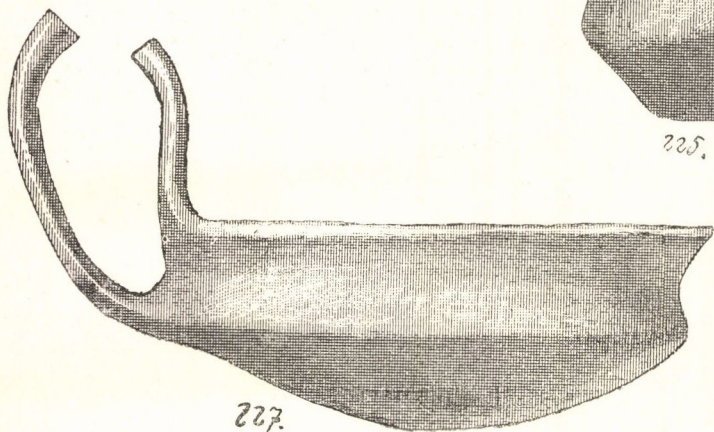
224.

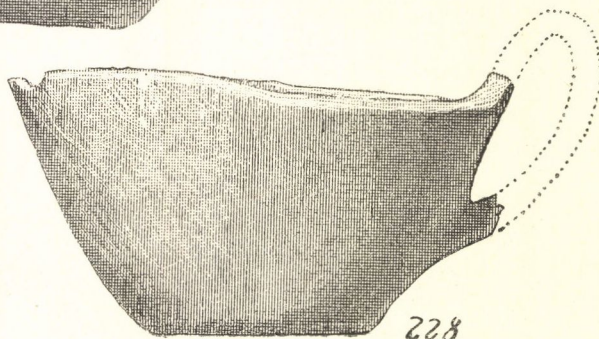
226.

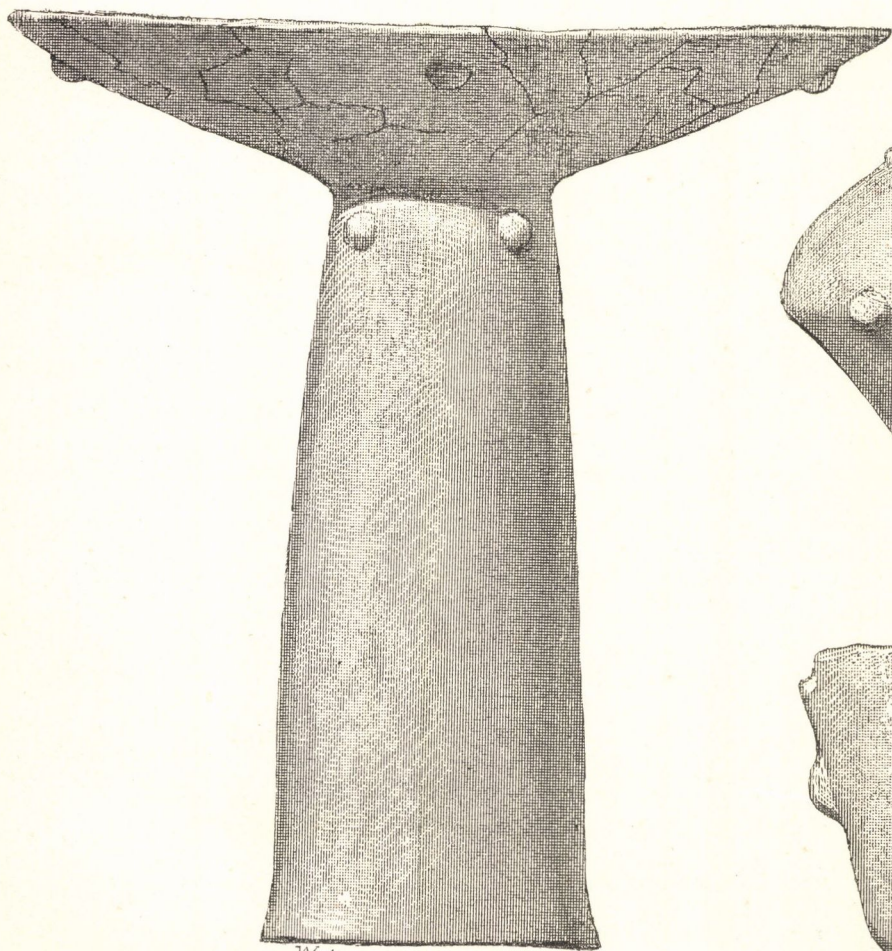
225.

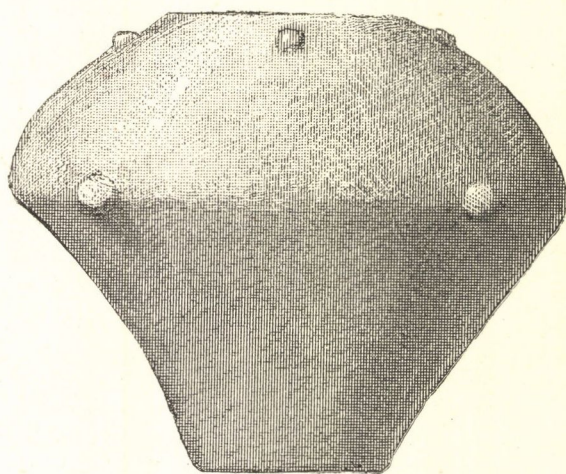
227.

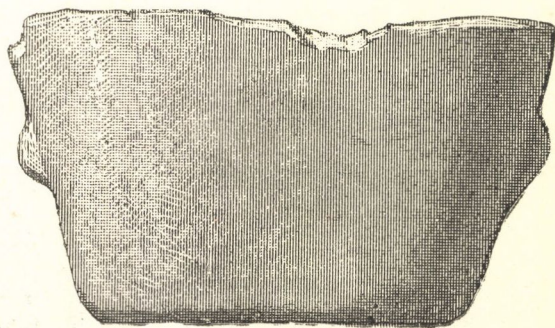
228.

229.

230.

231.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA